

M
10.027/
21

BIBLIOTHÈQUE
de l'Institut Français à l'Université de
BUDAPEST

21

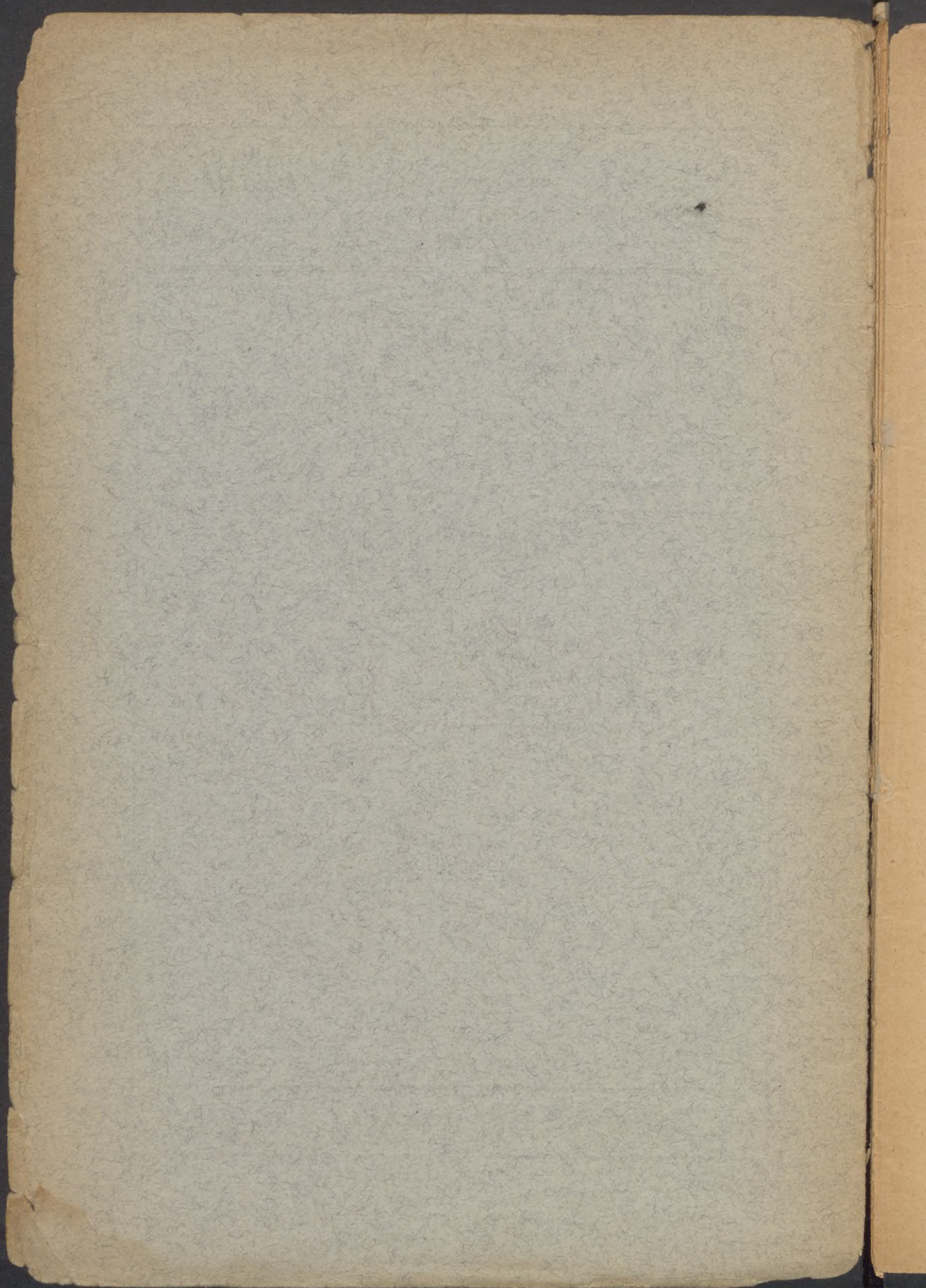
A SZERELEM LÉLEKTANA
MARCEL PROUST MŰVÉBEN

ÍRTA

RAABSTERN BÉLA

BUDAPEST, 1932

SÁRKÁNY-NYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

BIBLIOTHÈQUE
de l'Institut Français à l'Université de
BUDAPEST

21

A SZERELEM LÉLEKTANA
MARCEL PROUST MŰVÉBEN

ÍRTA

RAABSTERN BÉLA

BUDAPEST, 1932

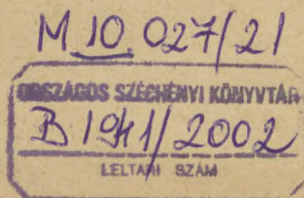
SÁRKÁNY-NYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

RÖVIDÍTÉSEK.

S. Du côté de chez Swann.
F. A l'ombre des jeunes filles en fleurs.
G. Le côté de Guermantes.
S. G. Sodome et Gomorrhe.
P. La Prisonnière.
A. D. Albertine disparue.
T. R. Le temps retrouvé.

A szerző kiadása.

Sárkány-nyomda Rt. Vezetők: Dr. Wessely Antal és Wessely József.

I.

Bevezetés.

Marcel Proust halála óta eltelt tíz esztendő igazat adott azoknak, akik életében és halálakor meggyőződéssel hirdették, hogy az, aki 1922. november 18-án örökre elnémult, a modern francia regény legnagyobb mestere volt. Pedig 1922-ben még nem ismerték az *A la recherche du Temps perdu* második felét: a *Prisonnière*-t, az *Albertine disparue*-t és a regényciklus zárókövét, a *Temps retrouvé*-t, melyben Proust, sejtően a magyarázók várható tévedéseit, megírja művének pszichológiai és esztétikai értelmét és célját s ezzel elhárítja az ellentétes vélemények és elméletek özönét. Gondoljunk csak arra, hogy mennyi vitára, alanyi magyarázatra és tévedésre adott alkalmat Rimbaud és Mallarmé, vagy hogy regényírót említsünk, az angol James Joyce, akinek *Ulysses* című regényéről tanulmányokat, sőt vaskos köteteket írtak magyarázatképen. Másrészt az a tény, hogy a *Temps retrouvé* szerzője művének esztétikai alapvetését saját maga adja meg, tisztázza őt azokkal szemben, akik ügyes szemfényvesztőt és szándékosan „homályos” íróként láttak benne, aki tervszerűtlenül és végtelen részletességgel meséli el életének jelentéktelen eseményeit. A *Temps retrouvé* fénye megvilágítja az egész alkotást, felfedi a regény rejtett értelmét: az esztétikus Proust megmagyarázza a művészt.

Az elmúlt tíz év alatt, az író halála után kiadott regényekkel párhuzamosan számos általános¹ és részlet-tanulmány jelent meg. Így Benoist-Méchin a zene fontosságát hangsúlyozza Proust művében,² Arnaud Dandieu egy lélekorvos felkészültségével vizsgálva a művet, Proust szizoid-alkatára hívja

¹ L. a bibliografiát.

² La musique et l'immortalité dans l'oeuvre de Proust. Kra. 1926.

fel a figyelmet,³ Ernest Seillière a Rousseau által megindított és a német romanticizmussal keveredett „vitalisme mystique” képviselőjét,⁴ Ramon Fernandez az egyéniség változásának és megsemmisülésének ábrázolóját látja benne,⁵ Pierre Abraham Balzac-hoz való viszonyát igyekszik megállapítani,⁶ Alfons Wegener impresszionizmusáról és stílusáról értekezik.⁷

E tanulmány Proust szerelmi felfogásának szintetikus képét akarja adni. Mindazok, akik Proust-ról írtak, érintik ezt a kérdést: megállapítják, hogy a szerelem középponti problémája az írónak és a legtöbbben vázolják is nagy vonalakban ezt az alanyi szerelem-elméletet. De nem ismervén a *Prisonnière*-t és az *Albertine disparue*-t, nem adhattak teljes és részletes képet erről a tárgyról. S hogy mennyire elsődleges probléma ez Proust-nál, azt egy statisztikai adat mutatja legjobban: a tizenhat kötetből álló mű kétharmada főleg ezzel a kérdéssel foglalkozik: a *Du côté de chez Swann* három fejezetéből kettő (*Un amour de Swann*, *Noms de Pays: le Nom*), az egész *A l'ombre des jeunes filles en fleurs*, *Sodome et Gomorrhe III*, *La prisonnière*, *Albertine disparue* elsősorban a szerelemmel foglalkozik és a *Le côté de Guermantes* és *Sodome et Gomorrhe*-ban is állandóan felbukkan Albertine alakja, itt játszódik le az elbeszélő szerelme Mme de Guermantes iránt és Saint-Loup és Rachel különös viszonya. Ez a materiális felsorolás eléggé bizonyítja, hogy a szerelem elsőrendű helyet foglal el a proust-i alkotásban és lényegesen hozzátartozik az elbeszélő szellemi fejlődéséhez. Marcel többször elmélkedik a szerelem és barátság, a szerelem és művészet összefüggéséről, s nem egyszer állítja, hogy a szerelem értékesebb mindkettőnél.⁸ Proust

³ Marcel Proust, *sa révélation psychologique*. Firmin-Didot. 1930.

⁴ Marcel Proust. *Nouvelle revue critique*. 1931.

⁵ De la personnalité. „Sans pareil.” 1928.

⁶ Proust. Rieder. 1930.

⁷ Impressionismus und Klassizismus im Werke Marcel Prousts. Frankfurt am M. 1930.

⁸ Aimer aide à discerner, à différencier F. III. 194—196. I.; ... L'amour qui seul est divin... A. D. I. 131. I. L'art n'est pas seul à mettre du charme et du mystère dans les choses les plus insignifiantes; ce même pouvoir de les mettre en rapport intime avec nous est dévolu aussi à la douleur. A. D. I. 125. Látni fogjuk, hogy a szerelem egyenlő a szenvedéssel Proust szerint.

lelki alkatát ismerve, ez természetesnek látszik: minden intellektualitása ellenére elsősorban az érzelem vezeti s uralkodik felette.

Az intellektus és az érzelem viszonyával kapcsolatban egy rendkívül fontos kérdést érintünk, mely főleg a kutató módszerével van összefüggésben: lehet-e azonosítani Marcel Proust-ot, a mű szerzőjét az elbeszélővel, azzal a Marcellel,⁹ aki az egész regény középpontjában áll. A kritikusok szinte kivétel nélkül, teljesen azonosítják az író és az elbeszélőt, s ez sok tekintetben megkönnyíti kutatásukat. A probléma végeredményben a regény esztétikájának egyik sarokkövével függ össze: mennyire lehet s szabad az író alkotásával kapcsolatba hozni? Egy Proust-szerű írónál könnyen adódik a válasz, de kényesebb lesz a helyzet, ha Stendhal-lal, vagy Flaubert-rel kapcsolatban vetjük fel a kérdést. Stendhal meglehetősen objektív regényíró, akinek egyénisége csak közvetetten jelentkezik alkotásaiban, — ennek ellenére kimutatták róla, hogy saját egyéniségét, lelkét, vágyódásait vetíti ki hőseiben, Lucien Leuwen-ben, Fabrice-ben.¹⁰ És Flaubert tárgyilagos hidegsége vajjon nem csupán törékeny páncél, mely képtelen elfedni az író érzelmét és egyéniségét? Flaubert szava: „Madame Bovary, c'est moi”, világosan mutatja, hogy az alkotó és az alkotás között állandó lelki kapcsolat van, s hogy a tárgyi regény (*roman objectif*) *contradictio in adiecto*.

Megokolt tehát, ha jelen esetben is azonosítjuk az író és a főhőst.¹¹ A kutató, akinek végső feladata a valóság megközelítése, különböző irányból indulhat el, különböző feltevések alapján közelítheti meg célját, s így teljesen jogosult az ellenkező módszer is: elválasztani az író és a művet, illetve figyelmen kívül hagyni a feltételezhető kapcsolatokat. Proust esztétikáját vizsgálva csak ez az elválasztó módszer lenne logikus és

⁹ „Mon chéri et cher Marcel...” írja Albertine egy levélben. P. I. 214. l.

¹⁰ H. Delacroix: La psychologie de Stendhal, 159. és 185. l.

¹¹ Proust többször hangsúlyozta ugyan, hogy nem azonos az elbeszélővel. Mikor 1913-ban megjelenik a *Du côté de chez Swann*, egy hírlapi beszélgetésben mondja: „Déjà, dans le premier volume, vous verrez la personnage qui raconte, qui dit *je* et qui *n'est pas moi*, retrouver tout à coup des années, etc...” Idézve Seillière, Marcel Proust, 112. l.

célravezető. Viszont mihelyt érzelmi tényezőkről van szó, mint a jelen esetben, az azonosító módszer nemcsak jogosult, de kikerülhetetlen is.

Charles du Bos, aki a Proust-magyarázók között talán az első helyet foglalja el, tanulmányában a proust-i „courage de l'esprit”-t tartja az író elsődleges erényének. Proust-ot nem elégti ki a felszínen mozgó tetszetős, de teljesen hamis analízis, melyet az igazi regényíró, egy Balzac, Stendhal vagy Flaubert tehetségének adottságával tör át s egy mélyebb, igazabb és a valóhoz hasonlóbb síkban dolgozik. Látszólag nem lehet mélyebbre hatolni, nem lehet őszintébben és hívebben tükrözni a dolgokat és érzelmeket, de Proust megmutatja, hogy létezik egy mélyebb sík is, melyet eddig csak a megszokás és utánzás által áttörhetetlennek látszó réteg rejtett el. Balzac-nál és Stendhal-nál időnként megvillan ennek a rejtett világnak fénye, analízisük olykor áttöri a saját maguk által felfedezett terület padlózatát, de képtelenek állandóan ebben a mélységben mozogni. Proust „courage de l'esprit”-jére, az emberi szellem hősi erőfeszítésére lett volna szükségük, hogy áttörhessék a megszokott kereteket.

Ez az „analyse en profondeur”, mely Proust módszerét annyira jellemzi, leginkább az érzelmek és ösztönök zűrzavaros világában érvényesül s talán elsősorban a szerelemben. Proust szerelem-pszichológiájával összehasonlítva, a stendhal-i szerelem-elmélet túlságosan leegyszerűsítettnek és nem egyszer hamisnak látszik, pedig a *Chartreuse de Parme* írója, a „professeur d'amour” büszkén mondja magáról: „Si je pouvais faire du comique une analyse aussi claire et aussi complète que celle que j'ai faite de l'amour, travailler dans le genre comique ne serait plus qu'un badinage pour moi”.¹² Tanulmányunk folyamán látni fogjuk, hogy Proust a látszólag teljesen szétbontott érzelem-atomot az intuíció és a tapasztalásból eredő megfigyelés segítségével rengeteg, eddig láthatatlan és megmérhetetlen részecskére bontja s ezeket egyenként vizsgálva, a szerelem pszichológiájának és mechanizmusának rendszerét igyekszik felépíteni.

Két adottság könnyítette meg munkáját. Az első az, hogy

¹² Corr. II. 279. Idézve Delacroix: La psychologie de Stendhal.

Proust elsősorban pszichológus: ezt nemcsak alkotása bizonyítja, de közvetett vallomása is. Regényében többször megemlíti, hogy képtelennek tartotta magát bármilyen művészi alkotás megírására,¹³ ez a kételkedés végigvonul egész művén s csak a „vocation révéléé” után tűnik el. Hangsúlyozza, hogy az irodalom nem tudta lekötni,¹⁴ mert nem talált benne elég *valóságot*, s így gyermekkorától kezdve filozófiai anyagot¹⁵ keresett, hogy abból egy nagy művet alkosson. Regényének pszichológiai beállítottságát a megfigyelések és érzelem-analízisek szüntelen áradása mellett egy érdekes s eddig figyelmen kívül maradt jelenség bizonyítja legjobban. A mű bármelyik részét vizsgálva feltűnik, hogy Proust nem folytatólagosan ír, vagyis az elbeszélésben egymás után következő események nem függenek logikailag össze; viszont a legtöbb epizód előtt vagy után *általánosít* s ez azt a látszatot kelti, hogy az esemény legfőképpen tételének szemléltetésére szolgál. S hogy a tétel fontosabb az eseménynél, ez olyankor látszik legjobban, mikor Proust a szemléltetésre felhozott esemény elmondásában (vagyis a regényhez szervesen kapcsolódó részben) teljesen valószerűtlen lesz logikailag, viszont pszichológia tételét bebizonyítja. Egy példa tisztán megvilágítja Proust módszerét. Marcel szeretné megismerni a tengerparti lányokat s főleg Albertine-t, aki állandóan foglalkoztatja képzeletét. Megtudja, hogy Elstir, a festő ismeri őket s egy alkalommal sétálni megy vele, abban a reményben, hogy találkozni a lányokkal. Már azt hiszi, hogy nem sikerül terve, mikor hirtelen megpillantja őket, amint a tengerparton feléjük jönnek. Ösztönösen megáll, s egy kirakat felé fordul, Elstir pedig a lányokhoz megy s beszélgetni kezd velük. Marcel most biztosra veszi, hogy a következő percben nevét fogja hallani, a bemutatás elkerülhetetlen. „La certitude de la présentation à ces jeunes filles avait eu pour résultat, non seulement de me faire à leur égard jouer, mais éprouver, l'indifférence. Désormais

¹³ „Il me parut plus affligeant encore qu'auparavant de n'avoir pas de dispositions pour les lettres...” S. I. 165. l.

¹⁴ „La littérature ne pouvait me causer aucune joie, soit par ma faute, étant trop peu doué, soit par la sienne, si elle était en effet moins chargée de réalités que je ne l'avais cru.” T. R. I. 236. l.

¹⁵ „... J'avais cherché un sujet philosophique pour une grande oeuvre littéraire.” S. I. 165.

inévitale, le plaisir de les connaître fut comprimé, réduit, me parut plus petit que celui de causer avec Saint-Loup, de dîner avec ma grand'mère".¹⁶ Az egész jelenet annak a pszichológiai jelenségnek bizonyítására szolgál, hogy a vágy teljesülésének bizonyossága megsemmisíti, semlegesíti magát a vágyat. Lélektanilag helyes a tétel, de a mese várható menetével nem egyezik a jelenet, hiszen Marcelnek állandó vágya volt, hogy megismerhesse Albertine-t, akibe bizonyos fokig már szerelmes is. De Proust nemcsak ezt akarja itt szemléltetni, a jelenetre és Marcel viselkedésére szüksége volt, hogy egy másik pszichológiai tételt is bemutathasson. Elstir rövid beszélgetés után elbúcsúzik a lányoktól, anélkül, hogy Marcelt odahívta volna s ebben a pillanatban a vágy megerősödve támad fel benne. „La croyance, puis l'évanouissement de la croyance l'avait à quelques secondes d'intervalle, rendue presque insignifiante *puis infiniment précieuse* à mes yeux.”¹⁷ Az egész jelenet arra szolgál, hogy az író *bemutassa* a hívás által létrejövő lelki változásokat, s hogy zárótétellül leírhasa: „Certaines modifications dans l'aspect, l'importance, la grandeur d'un être peuvent tenir aussi à la variabilité de certains états interposés entre cet être et nous. L'un de ceux qui jouent à cet égard le rôle le plus considérable est la *croyance*.”¹⁸

A másik adottság, melynek hatása és eredménye állandóan érezhető, s mely a pszichológus számára kétségtelen előnyt jelent, Proust teljes amoralitása. Emberi és természetfeletti szempontból ez a teljes érzéketlenség káros és visszataszító, de a pszichológus számára, aki előtt a jó és rossz fogalma nem létezik, aki lelki jelenségek és törvények után kutat, a morális vagy immoralis állásfoglalás teljesen meghamisítja az eredményt. Proust kíméletlen őszinteségére és amoralitására volt szükség, hogy egyrészt a szerelem romantikus beállítottságát, másrészt a Schopenhauer-féle leegyszerűsített, pozitív szerelem-elméletet hamisnak lássuk. Stendhal szerelem-lélektana egy-két részletől eltekintve helyes (látni fogjuk, hogy közte és Proust között gyakoriak az egyezések, ami természetesen nem jelent másolást),

¹⁶ F. III. 126. l.

¹⁷ F. III. 127. l.

¹⁸ F. III. 127. l.

de a Stendhal nyomdokain haladó realista regényírók szolgailag átveszik alakjait és szerelmi pszichológiáját s így mesterkéltté és hamissá rögzítik az eredetileg teljesen egyéni rendszert. Bourget például teljesen Stendhal követője ebből a szempontból. Hiányzik belőle Proust művésze és alkotó ereje és az az őszinteség, mely nem engedi ön magát tévútra vezetetni *a priori* tételek és rendszerek tekintélyétől. Ebben a tekintetben Marcel Proust forradalmár, s hogy ennek milyen következményei vannak az érzelem-analízis területén, látni fogjuk tanulmányunk egyes fejezeteinél.

Proust alkotásában, az *A la recherche du Temps perdu*-ben hat szerelmi történet van: Charles Swann viszonya Odette-tel, Marcel és Gilberte Swann, Marcel és Mme de Guermantes, Marcel és Mlle de Stermaria, Marcel és Albertine egymást követő története, mellyel párhuzamosan játszódik le Saint-Loup és Rachel különös viszonya. Charles és Morel közötti természetellenes érzelmeket, melynek egyébként ugyanazok a kísérőjelei, mint a normális szerelemnek, nem vesszük itt figyelembe. A legrészletesebb analízist Marcel és Albertine szerelméről kapjuk: öt kötetben¹⁹ főleg erről van szó, az elbeszélő szerelmének születésétől kezdve a lány váratlan haláláig, sőt azon túl is, a teljes felejtésig. A másik öt szerelmi történet együttesen is kevesebb helyet foglal el a regényciklusban. A szerelmi történetek között lélektani összefüggés van, amennyiben az író mindegyiknél más és más kérdést vizsgál a legrészletesebben. Így a szerelem születését főleg Marcelnek Albertine iránt érzett szerelmében vizsgálja, az akarat tényleges szerepét a Marcel—Gilberte féle szerelemben mutatja meg, viszont a teljes akaratbénulást részben Swann és Odette, részben Marcel és Albertine történetével kapcsolatban analizálja. A proust-i négy nagy szerelem (Marcelnek Mme de Guermantes, majd Mlle de Stermaria iránti érzelme másodrendű szerepet játszik az elbeszélés folyamán) így kiegészíti egymást, s ezért nem is foglalkozunk külön-külön mindegyikkel, csak ott, ahol eltérnek egymástól. Tanulmányunkban Marcel Proust szerelmi lélektanának rendszerét óhajtjuk kidolgozni a szerelmi történetek alapján s ezért összesíteni kell a különböző elbeszéléseket. A szerelem életét

¹⁹ F. III.; P. I—II.; A. D. I—II.

fogjuk vizsgálat alá venni az érzelem megfogamzásától a teljes befejezésig, s az egyes fejezetekben a szerelem születésének, pszichológiai tényezőinek, a féltékenységnak, a szeretett lény lelki alkatának és a szerelem megszűnésének jelenségeivel fogunk foglalkozni. A proust-i szerelem legjellemzőbb tulajdonságát, a szenvedés szeretetét (dolorizmus²⁰) külön vizsgálat tárgyává tesszük, mert ez a jelenség okozza az író szerelem-elméletének különleges természetét. Végül egy végső fejezetben a proust-i szerelem-elmélet bírálatát adjuk s rámutatunk a dolorista szerelem-tan előzményeire a francia irodalomban.

II.

A szerelem születése.¹

„J'avais en moi de vieilles rêveries qui dataient de mon enfance et où toute la tendresse qui était dans mon cœur... m'était apportée par un être aussi différent que possible de moi.”² Az ember lelkében egy eszménykép él, mely saját egyéniségének, érzelmi sajátosságainak és lélekalkatának elemeiből tevődik össze s csak addig marad észrevétlen, míg a véletlen nem hoz olyan lényt elénk, aki bizonyos formái és természeti tulajdonságai miatt alkalmas arra, hogy ezt a kialakított eszményképet kivetítsük rá.³ Ennek az előzetes lelkiállapotnak

²⁰ A dolorizmus elnevezést Paul Souday használja először Proust-tal kapcsolatban: „...Le romantisme baudelairien et doloriste de Marcel Proust...” Paul Souday: Marcel Proust. 69. l. Kra. 1927.

¹ A szerelem születésének részletes analizisét Marcel és Albertine történeténél találjuk meg. Az *Un amour de Swann* kezdetén is találhatók erre vonatkozó részletek, melyek az Albertine-féle szerelem megfelelő helyeitől sokszor eltérnek. Proust hangsúlyozza, hogy a szerelem életkorok szerint változik s többször rámutat az eltérések okaira. — Marcelnek Gilberte-iránti szerelmében nincs kiindulópont, itt valószínűleg a gyerekkori emlékek indítják el a szerelmet.

² F. III. 60. I. — V. ö. még: F. III. 173. I. — G. I. 54. I. — S. G. III. 12.

³ Stendhal is foglalkozik ezzel a jelenséggel (*De l'amour*, 48. l.), egy példát is idéz, de ő az „amour de foudre” esetét magyarázza, míg Proust általános tételként említi.

Marcel esetében főoka a veleszületett érzékenység minden érzelmi megnyilvánulás iránt, melyet már Gilberte iránt érzett egyoldalú és viszonzatlan szerelme felszínre hozott s kifejelesztett.

A szerelem megszületésének, illetve megindulásának egy másik elengedhetetlen feltétele az, hogy az alany olyan periódusba kerüljön, mikor minden megpillantott lényben a Szépséget látja, — addig, míg közelébe nem kerül. Mert mihelyt közelebb kerül hozzá, a képzeletben szépnek és értékesnek látszó lény eltűnik s helyette egy valóságos lényt látunk, aki bármilyen is legyen, semmiesetre sem egyezhetik az elképzelt alakkal, a Szépséggel. Proust többször hangsúlyozza, hogy csak azért keresünk valakit, hogy ezt a Szépséget kivetíthessük rá, természetesen öntudatlanul és törvényszerű szabályossággal s mihelyt elénkbe kerül valaki, akinek egyetlen valóságos vonása megengedi, hogy képzeletünk mozgásba jöjjön, ez a kivetítés megtörténik. Ha a lényt nem látjuk többé, azt hisszük, hogy elvesztettük benne a keresett Szépséget, ha sikerül közelébe kerülni, kiábrándultan látjuk, hogy tévedtünk. Az író Marcellel igazolja elméletét. A fiatalember megérkezik a balbec-i tengerpartra, egy szállodában lakik nagyanyjával, senkivel sem érintkeznek, Gilberte emléke már nem él benne, legfeljebb vágyakozás és keresés formájában. Mindez megfelelő adottság s ha ebben a pillanatban egy olyan lény jelenik meg, akiben az óhajtott Szépséget megközelítő külső és belső tulajdonságok vannak, a szerelem megindulásának nincs akadálya. Egy napon meglátja a tengerparti lányokat, akik egymást karonfogva, feltűnő és vidám megjelenésükkel magukra vonják a fiatalember figyelmét s felkeltik érdeklődését.⁴ Nyugodtan megfigyeli őket s látja, hogy mindegyikük szép; itt tehát nem csalódhatik, mint annyi más esetben, mikor az egy pillanatilátott lény később megsemmisíti mindazt, amit Marcel egy szép vonalhoz hozzáképzelt.⁵ Egy pillanatilátig összetalálkozik tekintete az egyik lány tekintetével, s Marcel megkérdezi önmagától: „Si elle m'avait vu, qu'avais-je pu lui représenter? Du sein de quel univers me distinguaît-elle?”⁶

⁴ F. III. 35. l.

⁵ F. III. 48. l.

⁶ F. III. 43. l.

Az érdeklődés megindítja a képzelet határt és valószínűséget nem ismerő gépezetét, s elkezdődik az első kristályosodás, anélkül, hogy a csak röpke pillanatokig látott lény képe megmaradt volna az alanyban.⁷ Az első kérdés, melyre feleletet képtelen adni: „Kik lehetnek ezek? Ki lehet az a lány, aki egy pillanattig rámnézett?” A képzelet korlátlan csapongása válaszol csak s minden percben más és más a válasz.

De az érdeklődésen és a kíváncsiságon túl egy parancsolóbb érzés is jelentkezik, mely szolgálatába állítja nemcsak a képzeletet, de az alany passzív akaraterejét is. Ez az érzés lelki vágyban nyilvánul meg: behatolni az ismeretlen lány életébe, tudomást szerezni nemcsak minden külső cselekedetéről, de érzéseiről, gondolatairól is, megismerni lelki életének minden titkát és rejtekét. A szemek mögött gondolatok, szándékok, tervek vannak, ezeket kell megismerni. „Je savais, que je ne possédais pas cette jeune cycliste si je ne possédais aussi ce qu'il y avait dans ces yeux. Et c'était par conséquent toute sa vie qui m'inspirait du désir.”⁸ Ez a vágy fájdalmas, mert az alany azt hiszi, hogy sohasem lesz alkalma azt kielégíteni, de örömet is okoz, mert mindaz, ami eddig életét alkotta, csak darabja lesz egy „terra incognita”-nak, az ismeretlen lányok életének, mely felé a felfedező nyugtalanságával és örömeivel indul el.⁹

Két dolog hátráltatja ezt az elindulást. Az egyik a képzelet munkája, a másik az alany dolorista természeté.¹⁰ A kettő szoros összefüggésben áll egymással. A képzelet, mely először ábrándozásba és tervezgetésekbe kergeti az alanyt, most állandóan akadályokat gördít az akarat működése elé s így nem engedi, hogy a magaalkotta képek valóságáról vagy nem létezéséről

⁷ Cette fugacité des êtres qui ne sont pas connus de nous, qui nous forcent à démarrer de la vie habituelle où les femmes que nous fréquentons finissent par dévoiler leurs tares, nous met dans cet état de poursuite où rien n'arrête plus l'imagination. F. III. 45. l. — Quand le désir est orienté vers une petite tribu humaine qu'il sélectionne, tout ce qui peut se rattacher à elle, devient motif d'émotion, puis de rêverie. F. III. 52. l.

⁸ F. III. 44. l.

⁹ F. III. 43. l.; S. I. 95. l.; S. II. 174. l. és főleg F. III. 63. l.

¹⁰ Hangsúlyozni kell, hogy ez a dolorista természet nagyon befolyásolja a szerelem születését s összes korszakait. Nem annyira lelki betegség, mint inkább veleszületett adottság, lelki hajlandóság ez, mely főleg a túlérzékeny és ideges embert jellemzi.

ről tudomást szerezzen. „Le bonheur de connaître ces jeunes filles était-il donc irréalisable?”¹¹ Viszont, hogy a képzelet ezt a gyötrő játékot véghezvihesse, az csak az alany dolorista természetének segítségével lehetséges. Ha nincs akadály a valóságban, az alany segítségül hívja a képzeletet, mely ebbe az irányba állítva, a nemlétező akadályok tömegét teremti meg.¹² A dolorista természetnek éltető anyaga lesz a képzeletnek az a működése s majd látni fogjuk, hogy a féltékenységnél is ugyanez a játék ismétlődik meg, gazdag anyagot adva az önkínzás számára.

A lány, aki Marcelre ránézett, barna volt. Evvel kapcsolatban Marcel megjegyzi: „A vrai dire, cette brune n'était pas celle qui me plaisait le plus, justement parce qu'elle était brune, et que (depuis le jour où... j'avais vu Gilberte), une jeune fille rousse à la peau dorée était restée pour moi l'idéal inaccessible.”¹³ Hét kötettel később Proust részletesen foglalkozik azzal, hogy az ember milyen nőbe lesz szerelmes s azt a tételt állítja fel, hogy amint az alany majdnem mindig ugyanazon módon hül meg, lesz beteg, épúgy a szerelem létrejöttéhez is hasonló körülmények összejátszása szükséges. „Il est naturel que quand il devient amoureux, ce soit à propos d'un certain genre de femmes, genre d'ailleurs très étendu.”¹⁴ Albertine is, minden eltérés mellett abba a típusba tartozik, mely Marcelre legjobban hat. Látni fogjuk egy későbbi fejezetben, melyben a dolorista szerelmes nőtípusát fogjuk jellemezni, hogy Gilberte, Odette és Albertine között kisebb eltérések mellett mennyi egyező vonás van. Marcel ösztönösen vonzódik Albertine-hez, bár először azt hiszi, hogy csak azért szeretné megismerni, hogy rajta keresztül alkalma legyen a többi lányt megismerni.¹⁵ Egyelőre azonban lehetetlennek tűnik fel előtte, hogy akár a barna lányt, akár a többieket megismerhesse.

Proust a többi szerelmi esetről is hangsúlyozza, hogy az alany kezdetben nem érez erősebb érdeklődést azzal szemben,

¹¹ F. III. 45. l.

¹² F. III. 45. l.

¹³ F. III. 44. l.

¹⁴ A. D. I. 138. l.

¹⁵ F. III. 44. l.

akibe szerelmes lesz, sőt néha teljes közömbösséggel szemléli azt. Így történik ez Charles Swann-nál: „Il fut présenté à Odette de Crécy; ... elle était apparue à Swann non pas certes sans beauté, mais d'un genre de beauté qui lui était indifférent, qui ne lui inspirait aucun désir, lui causait même une sorte de répulsion physique.”¹⁶ És mikor évekkel később megszűnik életének nagy szerelme, Swann fölényesen mondja: „Dire que j'ai gâché des années de ma vie, que j'ai voulu mourir, que j'ai eu mon plus grand amour, pour une femme qui ne me plaisait pas, qui n'était pas mon genre.”¹⁷ Proust itt szándékosan élezi ki az ellentétet Swann előzetes és utólagos gondolata és átélt szerelme között, mert valószínűleg azt akarja bizonyítani, hogy a szerelemben a tetszés vagy nemtetszés másodrangú dolog, s hogy a tudatos ízlésen túl, az alany öntudatlan, ösztönszerű ízlése és hajlama irányítja a szerelmet. Swann-nál épúgy megvan az előzetes lelkiállapot és a hajlam a magános ábrándozások iránt,¹⁸ mely annyira jellemzi Marcellt is. Abban a pillanatban, mikor véletlen események összejátszása következtében, Odette képe elfedi a többi elképzelt nő képét, ha az álmodozások és Odette elválaszthatatlan egységet alkotnak, már szereti őt: „... alors l'imperfection de son corps ne garderait plus aucune importance, ni qu'il eût été, plus au moins qu'un autre corps, selon le goût de Swann, puisque devenu le corps de celle qu'il aimait, il serait désormais le seul qui fût capable de lui causer des joies et des tourments.”¹⁹ Egy jelentéktelen eset elégséges, hogy Swann szerelmes legyen Odette-be: egy alkalommal a nő már eltávozott Verdurin-éktől és Swann órákig keresi az éjjeli Párizsban. Ekkor veszi észre, hogy szereti Odette-et.²⁰ Proust nem analizálja részletesen Swann szerelmének születését; lassú fejlődés és többszörös kristályosodás helyett itt hirtelen ugrás van. Az író hangsúlyozza, hogy a szerelem születése különbözik az alany életkora szerint s ez a felfedezés teljesen eredeti. Stendhal figyelmét ez elkerüli, ő csak a férfi

¹⁶ S. I. 182. l.

¹⁷ S. II. 150. l.

¹⁸ S. I. 185. l.

¹⁹ S. I. 185. l.

²⁰ S. II. 13. l.

és a nő szerelmi-lélektanának eltéréseit vizsgálja. Ime Proust tétéle: „Autrefois on rêvait de posséder le coeur de la femme dont on était amoureux; plus tard sentir qu'on possède le coeur d'une femme, peut suffire à vous en rendre amoureux. Ainsi à l'âge où il semblerait, comme on cherche surtout dans l'amour un plaisir subjectif, que la part du goût pour la beauté d'une femme devait y être la plus grande, l'amour peut naître, — l'amour le plus physique, — sans qu'il y ait eu, à sa base un désir préalable. À cette époque de la vie, on a déjà été atteint plusieurs fois par l'amour; il n'évolue plus seul suivant ses propres lois inconnues et fatales, devant notre coeur étonné et passif. Nous venons à son aide, nous le faussons par la mémoire, par la suggestion. En reconnaissant un de ses symptômes, nous nous rappelons, nous faisons renaître les autres.”²¹ Ez magyarázza meg, hogy miért lett olyan könnyen szerelmes a félvilági Odette-be az öregedő Swann; Marcel esetében azonban más törvények és jelenségek vezetnek a szerelem születéséhez.

Proust szerint a szerelem abban a pillanatban fogamzik meg, mikor az alany vágyat érez, hogy az ismeretlen lény életébe behatoljon. Természetesen a vágy alatt itt szellemi érdeklődést kell érteni, de az író röviden érinti azt is, hogy bármennyire értelmi vágy is ez, könnyen visszavezethető a fiziológiai vágyra s végeredményben nem más, mint annak álcázott megnyilvánulása.²² Proust teljesen elfogadja itt Schopenhauer elméletét,²³ azonban nem foglalkozik részletesen a jelenséggel, mert nem annyira az ok érdekli, mint maga a szerelem.

Ha az első találkozás után hosszabb idő telik el, anélkül, hogy az alanynak alkalma lenne bármilyen pontot találni, mely őt az egyszer látott lénnyel a képzelet szabad játékán kívül

²¹ S. I. 182—3. l.

²² „Je me rendais pas compte, en effet, qu'il y avait un désir de possession à l'origine de ma curiosité.” F. III. 35. — „Il faut que l'imagination... crée un but qui nous cache l'autre, et en substituant au plaisir sensuel l'idée de pénétrer dans une vie, nous empêche de reconnaître ce plaisir, d'éprouver son goût véritable.” F. III. 46. l.

²³ Minden szerelmetesség, bármilyen légies is egyébként, csakis a nemi ösztönben gyökerezik, sőt egyáltalában nem is más, mint közelebbről meghatározott, specializált, mondhatnók: a legridegebb értelemben individualizált nemi ösztön.” A szerelem metafizikája. Ford. Mikes Lajos. Bpest. Genius.

vonatkozásba hozná, a szerelem nem születhetik meg. Viszont a legjelentéktelenebb esemény is fejleszti a megfogamzott szerelmet. Ha Marcel nem látta volna többé a lányokat, vagy nem hallott volna róluk semmit, érdeklődése és vágyódása hamarosan megszűnt volna. De másnap a tengerparton egy beszélgetésben hallja: „C'est une amie de la petite Simonet” s az az érzése, hogy a „petite Simonet” egyike az előző nap látott lányoknak. Most csak egy vágya van: megismerni a Simonet családot, lehetőleg olyan ismerősön keresztül, aki felettük áll, mert így kedvező színben tűnik majd fel Mlle Simonet előtt. Egy nappal később találkozik egy lánnyal, aki hasonlít a barnához, de mert képtelen rá tisztán visszaemlékezni, nem biztos benne, hogy a kettő ugyanaz.

Ez az a két jelentéktelen esemény, mely Marcel érdeklődését és nyugtalanságát ébrentartja. Most naponként találkozik a lányokkal, akik közül legjobban a barna érdekli, aki láthatólag feje a „bandának” s akit Marcel minden ok nélkül azonosít Mlle Simonet-vel.

A szerelem kezdetén, épúgy, mint a szerelem befejezésénél az alany figyelme gyakran nem egy lényre pontosul össze,²⁴ hanem bizonytalanul tétovázik mindaddig, amíg egy végzetes esemény valamelyikhez nem rögzíti. Látni fogjuk, hogy a szerelem megszűnésénél ez a jelenség fordított sorrendben érvényesül: a szeretett személy megszűnik kizárólagosan létezni az alany számára, s az érdeklődés több lény között oszlik meg.

Marcelt azért érdekli a barna lány, mert az egyszer ránézett s mert a Simonet nevet titkos megérzéssel épen vele hozza kapcsolatba. Semmi más nem köti hozzá s a többi lány épúgy érdekli.²⁵ A tenger szimbolumai ezek a sétáló, viháncoló lányok, mert époly titokzatosak és megfoghatatlanok, mint a mögöttük elterülő óceán: „Quand je pensais à elles, c'est pour moi les ondulations montueuses et bleues de la mer, le profil

²⁴ Au commencement d'un amour comme à sa fin, nous ne sommes pas exclusivement attachés à l'objet de cet amour, mais plutôt le désir d'aimer dont il va procéder (et plus tard le souvenir qu'il laisse), erre voluptueusement dans une zone de charmes interchangeables assez harmoniques entre eux pour qu'il ne se sente, auprès d'aucun, dépaysé.” F. III. 207.

²⁵ F. III. 91. l.

d'un défilé devant la mer".²⁶ És Proust szellemesen hozzáteszi: „L'amour le plus exclusif pour une personne est toujours l'amour d'autre chose". Ez a tétovázás még akkor is tart, mikor az elbeszélő megismerkedik velük s szerelmes lesz Albertine-be. Sőt még évek múlva is érdeklik a többiek, főleg Andrée.

A szerelem születésének egyik fontos feltétele, hogy az alany állandó bizonytalanságban legyen jövőendő szerelmével szemben. Ez a bizonytalanság és nyugtalanság felfokozza a képzelet működését s kihat az alany másnemű elfoglaltságára és érdeklődésére is. A bizonytalanság főleg külső dolgokra vonatkozik: „Hol van, mit csinál most, mikor és hol fogom látni?" Az alany megfigyeli a szeretett lény minden lépését, szabályokat igyekszik felállítani életrendjére vonatkozólag, de minden igyekevése hiábavaló s csak azt eredményezi, hogy kikerülhetetlenül szerelmes lesz.²⁷

Marcelnél is elkezdődnek a nyugtalanságok. Szeretné megállapítani, hogy melyik napon láthatók a lányok a tengerparti sétányon s milyen időben. Rendszert állít fel, de ez nem vezet semmire, mert a lányok tervszerűtlenül jelennek meg vagy maradnak el. S e mellett egy másik dolog is aggasztja: lehet, hogy hirtelenül elutaznak Párizsba vagy Amerikába(!).²⁸ „Cela suffisait pour me faire commencer à les aimer", mondja Marcel. Szerelmes lesz a tengerparti lányokba, anélkül, hogy bármelyikbe szerelmes lenne.

Ha az alany eljutott eddig a pontig, s a körülmények úgy alakulnak, hogy sikerül közelebbi kapcsolatba kerülni szerelmének tárgyával, a szerelem első periódusa befejeződik s következik egy második időszak, mely sok tekintetben változatosabb lesz, mert itt a szeretett lény a valóságban is befolyásolja az alany szerelmének kifejlődését. Eddig csak az alany képzelete, akarata, ösztöne, lelkialkata szerepelt tényezőként, most egy másik világ is működésbe lép és elkezdődik az ellentétes vagy egyező erők egymást befolyásoló munkája. Az alany és

²⁶ F. III. 95. l.

²⁷ F. III. 94. l. — S. II. 169—170. l.

²⁸ J'ignorais en somme si elles ne devaient pas sortir pour l'Amérique, ou rentrer à Paris." F. III. 94. l.

a szeretett lény lelkialkata, mely a legritkább esetben egészíti ki egymást teljesen és a szerelem pszichológiája és mechanizmusa, melynek független törvényei vannak, vezeti az alany szerelmét ettől a perctől kezdve.

Marcel megtudja Elstir-től, hogy a barna tengerparti lányt Albertine Simonet-nek hívják. Ösztöne tehát igazat mondott! Egy elhibázott bemutatási kísérlet után²⁹ megkéri a festőt, hogy hívja meg Albertine-t egy matinéra s így majd alkalma lesz megismerni. Abban a percben, mikor Marcel biztosan tudja, hogy a lányt megismerheti, eltűnik minden nyugtalansága s alig törődik a várt eseménnyel.³⁰ Albertine és barátnői megszűntek egy más világba tartozóknak lenni, megszűnt az ismeretlenség és titokzatosság varázsa, mely őket ezideig körülvette. Ezt a változást Marcel értelme okozta, de akarata, mely független az értelemről s nem törődik az egyéniség szüntelen változásaival, folytatja útját a kitűzött cél felé. Amennyire változó és szeszélyes az értelem és az érzelem, annyira határozott az akarat.³¹ Marcel megérkezik Elstir-hez, belép s rögtön megpillantja Albertine-t. Most nem tulajdonít semmi fontosságot a bemutatásnak, mely előzőleg életének egyetlen célját képezte. Így van ez mindig életünk legfontosabb eseményeinél: csak évekkel később tudjuk meg, hogy sorsunk itt vagy ott dőlt el.³²

A megismerés pillanatában az alany lelkiállapota változásokon megy át. Megszűnik az a feszültség, mely egy idő óta minden gondolatát egy lényre irányította és a nyugtalanság helyett a biztonság érzése vezeti egyideig cselekedeteit és gondolatát. Mihelyt közelébe került az ismeretlen lényhez, akit képzelete teljesen másnak alakított ki, mint az valóban létezik, az elképzelt lény szétfoszlik.³³ Helyette egy másik lény áll az alany előtt, akit csak értelme képes azonosítani azzal, akit meg akart ismerni. Ez a valóságosítás egy pillanat alatt történik meg s rögtön utána elkezdődik a képzelet elváltoztató munkája. Ez a munka csak lappangóan történik, amíg az alany

²⁹ L. Bevezetés 7. l.

³⁰ F. III. 145. l.

³¹ F. III. 145. l.

³² F. III. 147. l.

³³ Celle que nous avöns désiré d'approcher, s'évanouit. F. III. 148. l.

a lény közelében tartózkodik, de mihamarabb magára marad s érzeke nem ellenőrizheti a valóságos és a gondolatában élő lény egyezését, a képzelet ismét szabadon működik. Proust megjegyzi, hogy a teljes megismerés még akkor is lehetetlen, ha az alany és a szeretett lény állandó közelségben marad, mert a lény arca állandóan változik s csak más és más oldalát lehet megismerni.³⁴

A valóságos lény és az elképzelt fantom között tehát csak az értelem képes kapcsolatot találni. E jelenségnek logikus következménye az lenne, ha az alany kezdődő szerelme megszűnne, hiszen az, akit elképzelt, nem létezik. De a szerelem nem az ész törvényeit követi, hanem saját titokzatos és végzet-szerű útját.³⁵ Az alany látja, hogy a megismert lény nem egyezik azzal, aki képzeletében élt, de nem akar megállani a megkezdett úton: „Je me sentais envers celle-ci l'obligation morale de tenir les promesses d'amour faites à l'Albertine imaginaire.”³⁶ De nemcsak ez a „morális kötelezettség” hajtja; más tényezők is szerepelnek abban, hogy kezdődő szerelme nem szűnik meg. Az elképzelt lény szétfoszlott, de a megismert Albertine néhány szava, tüzes halántéka és félénk viselkedése elég ahhoz, hogy Marcel képzelete működésbe jöjjön. Másrészt a régebbi kép nem semmisül meg teljesen az új kép jelentkezésekor s ennek a jelenségnek az a következménye, hogy Albertine két különböző képe, a tengerparti titokzatos lény és a félénk, kedves, de középszerű jelenség egymásra illesztődik.³⁷

Néhány nappal a megismerkedés után Marcel találkozik Albertine-nel, de alig ismeri meg. Megint egy új Albertine áll előtte, aki könnyedén és fölényesen beszél vele, egy ismeretlen lény, akinek szeretne az életébe behatolni.³⁸ Elhatározza, hogy legközelebb merészebb lesz, de ismét egy új lánnyal találja magát szemben s teljesen másról beszél, mint amit magában elgondolt. Képzelete és a valóság között állandó eltérés van.

Marcel most gyakran találkozik Albertine-nel, aki bemutatja barátnőinek is. A fiatalember vágya teljesül: megismeri

³⁴ F. III. 151. l.

³⁵ ... Suivant ses propres lois inconnues et fatales... S. I. 189. l.

³⁶ F. III. 152. l.

³⁷ F. III. 153. l.

³⁸ F. III. 161. l.

Gisèle-t, akibe majdnem szerelmes lesz,³⁹ Andrée-t, Albertine legbizalmasabb barátnőjét, akire később féltékeny lesz s aki annyi fájdalmat okoz majd neki, és a többieket. Szerelmes lesz az egész „bandába”.⁴⁰

Ez a „szerelem” egy kirándulásig tart. Marcel elgondolja, hogy mennyit jelentene, ha játék közben megszoríthatná Albertine kezét s ha az válaszolna rá. A társasjátékban szomszédok lesznek, Albertine megszorítja Marcel kezét, de csak azért, hogy a gyűrűt átadhassa; Marcel elábrándozik, elrontja a játékot s a lány kedvét. Ez a jelentéktelen esemény idézi elő Marcel lelkében a második kristályosodást, Albertine előtérbe kerül és a szerelem megszületik: „Je savais maintenant que j'aimais Albertine. Quand je fus rentré à l'hôtel ce fut la seule image d'Albertine qui s'éleva de mon coeur et se mit à briller.”⁴¹

Így jön létre, egy jelentéktelen esemény közbejátszása folytán, a szerelem születésének harmadik periódusa. Itt már a tisztán ösztönös érzelmi kapcsolatok mellett a szerelmen kívül is létező érzelmek is szerepelnek, mint például a becsülés, tisztelet, szeretet, hála. A szerelem legjellemzőbb vonása e két-fajta érzelem tökéletes egyesülése. Amíg ez nem történik meg, a szerelem nem jöhet létre s egy közbenjövő esemény (hosszabb távollét, harmadik személy közbelépése etc.) megsemmisítheti. De attól az időponttól kezdve, amikor e két teljesen heterogén érzelem egyesült, a szerelem kizárólagossá válik és az akaratnak, észnek, idegen tényezőnek nincs többé gátló ereje. Proust az első, aki erre a lényeges jelenségre rámutat s ismételten hangsúlyozza, hogy a szenvedések gyökerét itt kell keresni.⁴² Marcel, hogy Albertine-t szerelmessé tegye, úgy viselkedik, mintha André-ba lenne szerelmes; Albertine nem veszi észre,

³⁹ F. III. 172—173. l.

⁴⁰ Proust figyelmeztet, hogy ez az érzés még nem szerelem: „Sans doute cet état renaissant alternativement pour l'une ou l'autre, était aussi différent de ce que nous appelons amour que diffère de la vie humaine celle des zoophytes où l'existence est répartie entre différents organismes. F. III. 206. l.

⁴¹ F. III. 220. l.

⁴² Hogy Proust milyen fontosnak tartja ezt a jelenséget, azt az bizonyítja, hogy többször visszatér rá s majdnem ugyanazokkal a szavakkal magyarázza. F. III. 243. l. — A. D. I. 184. l.

hogy cselről van szó s bántja a dolog. Ettől a perctől kezdve Marcel nemcsak szerelmes a lányba, de tiszteli is. „Un tel sentiment peut être la cause des plus grandes peines. Car pour souffrir vraiment par une femme, il faut avoir cru complètement en elle.”⁴³ Marcel későbbi szenvedéseinek eredete itt keresendő. Később hiába veszi észre, hogy Albertine méltatlan a szeretetre, képtelen nem szeretni őt. Az akarat és az ész csak növeli szenvedését, mert látja, tudja, hogy ön maga ellen cselekszik, amikor szereti Albertine-t.

Elkezdődik tehát a szerelem születésének harmadik periódusa, mely rövidebb vagy hosszabb ideig tarthat, sőt belenyúlhat a szerelem életébe is. Az alany már szerelmes, de még nem ébredt teljes tudatára állapotának. Ismét egy külső esemény szükséges, hogy szerelme teljesen tudatos legyen.

A Marcel-Albertine-féle szerelemben ez az esemény két évvel a tengerparti nyaralás után történik. Közben Marcel „szerelmes” volt Mme de Guermantes-ba s majdnem szerelmes lett Mlle de Stermaria-ba, többször találkozott Albertine-nal Párizsban és egy teljes nyarat is töltött vele a balbec-i parton. Verdurin-éktől jönnek Balbec-be a vicinálison s Marcel, aki úgy érzi, hogy Albertine nem érdekli őt, szeretne elválni tőle s épen tudtára akarja neki ezt adni, mikor Vinteuil zenéjével kapcsolatban Albertine megjegyzi, hogy ismerte a zenész lányát s ennek barátnőjét. Marcelt villámcsapásként éri ez, visszaemlékezik gyerekkori élményére, mikor a Vinteuil-lány és barátnője közti ocsmány jelenetet látta, féltékenység fogja el s most látja, hogy milyen szerelmes abba az Albertine-be, akitől épen elválni készült. „Les mots: „Cette amie, c'est Mlle Vinteuil” avait été le Sésame, que j'eusse incapable de trouver moi-même, qui avait fait entrer Albertine dans la profondeur de mon coeur déchiré. Et la porte qui s'était renfermée sur elle, j'aurais pu chercher pendant cent ans, sans savoir comment on pourrait la rouvrir.”⁴⁴

⁴³ F. III. 243. l.

⁴⁴ S. D. III. 232. l.

III.

A szerelem pszichológiai tényezői.

Az alany előzetes lelkiállapotától kezdve a szerelem megszületéséig állandó fejlődés állapítható meg. Láttuk, hogy milyen külső körülmények összejátszása szükséges ahhoz, hogy a szerelem létrejöjjön s megemléítettük azokat a lelki tényezőket, melyek bizonyos törvényszerűség folytán szükségszerűen és feltétlenül résztvesznek a szerelem megszületésének munkájában. Látni fogjuk, hogy a szerelem megszűnéséhez is külső körülmények összejátszása és lelki tényezők hatása szükséges, s hogy itt is megállapítható a fokozatos, periódusokra osztható visszafejlődés, melynek végpontja összeesik a szerelem születésének kiindulópontjával. De a szerelem életében, vagyis a szoros értelemben vett szerelemben, nem lehet sem fejlődést, sem megkülönböztető határvonalakat vagy periódusokat megállapítani. Ugyanez az eset itt, mint a legtöbb betegségnél:¹ a kifejlődésben és megszűnésben megállapítható az emelkedés és az esés, de a betegség tartamát csak a külső jelek (láz, fájdalom, erőtlenség etc.) és a beteg állapota határozzák meg.

Ez a magyarázata annak, hogy miért írnak többet a szerelmesekről, mint a szerelemről s hogy a szerelmet a legtöbb-szor külső jeleiben, eredményeiben érzékeltetik meg. De nem is lehet a szerelemről *in se* írni, épúgy mint a lángészről vagy a szenvedésről sem; csak az okról, mely kiváltja azt és megnyilvánulásairól, melyek jellemzik s meghatározzák.

Tanulmányunk jelen fejezetében vizsgálni fogjuk, hogy milyen lelki tényezői vannak a szerelemnek s hogy ezek milyen szerepet játszanak, mennyire befolyásolják az érzelmet. Így sorba vesszük a képzelet, az akarat, a megszokás, a hazugság megnyilvánulásait a szerelemben s ahol lehetséges, rámutatunk egymásraható viszonyukra is. Hogy ezek a lelki tényezők milyen fontos szerepet játszanak a szerelemben, azt az a jelenség mutatja, hogy bármelyik megszűnésével, illetve

¹ Proust többször nevezi betegségnak a szerelmet, de ez a betegség hasonlat már Stendhal-nál is megtalálható: „L'amour est comme la fièvre, il naît et s'éteint sans que la volonté y ait la moindre part. (*De l'Amour*, 23. l.)

kihagyásával megszűnik a szerelem is. Mi lenne például a szerelemből a képzelet beavatkozása nélkül, vagy ha az akarat pozitíve is képes lenne közreműködni? Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a lelki tényezőknek az összessége nem elégséges a szerelemhez, mely nem részek összetevéséből keletkezik, hanem az alany fiziológiai adottságából. De Proust-ot, Schopenhauerrel, Gourmont-nal, Weiningerrel etc. ellentétben nem érdekli az ok, hanem a létrejött és lélektanilag megfigyelhető jelenség.

1. A képzelet.

Saint-Loup szerelmes egy közönséges és jelentéktelen színésznőbe, aki amellet, hogy kihasználja, állandóan kínozza is a fiatal arisztokratát. Mikor ez bemutatja Marcelnek a nőt, az elbeszélő meglepődve ismeri fel benne egy találkahely egykori hölgységét, akiért ő egy louis-t is sajnált adni, annyira nem érdekelt. Ugyanezért a nőért Robert de Saint-Loup szakít családjával, szenved, tönkreteszi jövőjét. „Sans doute c'était le même mince et étroit visage que nous voyons Robert et moi. Mais nous étions arrivés à lui par deux routes opposées qui ne communiqueront jamais et nous n'en verrions jamais la même face.”² Ugyanaz a nő két oldalról nézve: Marcel az érdektelen és semleges ember szemével nézi, aki tudja, hogy húsz frankért bárkinek odaadja magát, Róbert a külvárosi színház rivaldájának fényében látja s képzelete aránytalanul felfokozza mindazt, amit a nő magában rejt. „C'est l'imagination qui l'a connue d'abord”,³ mondja Proust.

A felhozott példa természetesen végletet jelent, de nem valószínűtlen s annak a tételnek bizonyítására szolgál, hogy a szeretett lény teljesen más a valóságban, mint a szerelmes alany képzeletében. Ugyanez az eset ismétlődik meg Swann szerelmében Odette iránt. Marcel szerelmeinél talán nincs ilyen nagy ellentét a valóság és képzelt személy között, Gilberte, Mlle de Stermaria, Albertine nem tartoznak az Odette és Rachel-

² G. I. 142. l.

³ G. I. 142. l. — Je n'y a que l'imagination et la croyance qui peuvent différencier des autres certains objets, certains êtres, et créer une atmosphère. G. I. 29. l.

féle nők közé, de távolról sem közelítik meg Marcel képzeletében élő fantomjukat. Nem tehetnek róla. A szerelmes képzelete képtelen a valóság határán belül maradni; távol a szeretett lénytől lassanként kialakítja azt, aki a valóságban nem létezik, de aki mindig engedelmeskedik neki, akit ellenkezés nélkül birtokolhat. Szenvedése és nyugtalansága akkor kezdődik, mikor a valóságos lényt az elképzelt fantom mintájára szeretné formálni s beleütközik annak merev egyéniségébe.⁴

A képzelet kristályosító munkája nélkül a tengerparti lányok nem érdekelnék Marcellt, mert nem lennének többek, mint a valóságban.⁵ A képzelet eszményítő működése tehát elengedhetetlen a szerelem kezdetén; elég a legkisebb esemény, hogy működésbe jöjjön, nem ismer akadályt és határt s később már képtelen szétszedni mindazt, amit felépített, hiába találja magát szemben a valósággal.

Viszont, ha a körülmények úgy alakulnak, hogy az alanynak rögtön sikerül közvetlen kapcsolatba kerülni a lénnel, ha alkalma van beszélni vele s közelebbről megismerni, képzelete nem lép működésbe, nem lát többet a valóságnál s ennek következtében a szerelem nem fogamzik meg. Így alakul a helyzet Marcel és Rachel között: természetes, hogy az, akivel találkahelyen ismerkedett meg, nem hozhatja mozgásba fantáziáját.

A szerelem folyamán a képzelet más irányban s más célok szolgálatában működik. Most már nincs szükség arra, hogy az alany érzelmét a képzelet is fokozza, más tényezők játszanak közbe, hogy szerelme állandóan megmaradjon (megszokás, féltékenység, a szeretett lény természete etc.) s a szeretett lény elképzelt értéke ne kisebbedjen. A felszabadult képzelet a szenvedés szolgálatába áll s állandó játékkal örökös nyugtalanságban hagyja az alanyt.

A szerelem mechanizmusának egyik törvénye, hogy a képzelet csak tények behatására jön mozgásba a szerelem folyamán. Láttuk, hogy kezdetben nem volt szükség semmi valóságra, semmi tényre. Most az a helyzet, hogy az alany gyakran azért nem szenved, mert nem tudja elképzelni a szeretett lény

⁴ ...Création factice à laquelle pour notre souffrance peu à peu nous forcerons la femme réelle à ressembler. G. II. 58. l.

⁵ F. III. 45. l.

tetteit, viszont a képzelet azért nem szolgáltat alkalmat a szenvedésre, mert nincs pozitív alapja: „Je disais que probablement elle usait mal, là-bas, de sa liberté, et sans doute cette idée que je formais me semblait triste mais restait générale, ne me montrant rien de particulier, et... entretenait mon esprit dans une sorte de mouvement perpétuel non exempt de douleur qui par le défaut d'une image concrète était supportable.”⁶

Az értelem és érzelem teljes különválása okozza azt, hogy az alany nem szenved addig, míg valóságos anyagot nem talál képzelete számára. Értelme tudja, hogy a szeretett lény másokkal találkozik, de addig nem szenved, míg egy pozitív adat (hely, idő, személy) nem hozza működésbe képzeletét. Amíg Robert de Saint-Loup nem ad pontos helyrajzot a megszökött Albertine tartózkodási helyéről, Marcel nem tudja elképzelni sem a várost, sem a házat s a szobát, ahol a lány lakik; de abban a pillanatban, mikor Saint-Loup elmeséli, hogy hol lakik Albertine, milyen a ház beosztása⁷ etc., Marcel képzelete valóságos területen működhet, az eredmény: „... Mon coeur fut bouleversé avec plus de rapidité que par un courant électrique, car la force qui fait le plus de fois le tour de la terre en une seconde, ce n'est pas l'électricité, c'est la douleur.”⁸

A képzelet természete olyan, hogy egyszerre csak egy dolgot képes a gondolat mezőjébe állítani. Ennek a törvénynek fontos következménye van a szerelemben: az alany képtelen két dolog miatt szenvedni egyidőben, mert képzelete csak egy eseményt vagy helyet tud felidézni.⁹ Marcel megtudja, hogy Albertine azért szeretne Verdurin-ék estélyére elmenni, mert a Vinteuil-lány is jelen lesz. Hogy a találkozást megghiúsítsa, a Trocadéro előadására küldi Albertine-t, s valamivel később értesül, hogy ezen az előadáson egy színésznő is szerepel, Léa, akinek gomorrizmusáról már Balbec-ben hallott. Marcel rettenetesen

⁶ A. D. 87—88. l. — V. ö. még: A. D. I. 155. l.

⁷ „Après avoir passé par une espèce de hangar, j'entrai dans la maison et au bout d'un long couloir on me fit entrer dans un salon.” A. D. I. 90. l.

⁸ A. D. I. 90. l.

⁹ Comme la constitution de l'imagination, restée rudimentaire, simpliste, ne nous permet de voir que fort peu de choses à la fois...” A. D. I. 122. l.

szenved, de nem egyszerre két ok miatt, mert képzelete az egyik képet csak a másik után képes felfogni. Itt tehát a képzeletnek akadályozó ereje van, mely csökkenti az alany szenvedését.¹⁰

Egy másik különös jelenség a képzelet és a valóság viszonyában nyilatkozik meg. Láttuk, hogy a szerelem kezdetén a képzelet állandóan túlszárnyalja a valóságot (ennek a következménye lesz a kristályosodás); a szerelem folyamán gyakran megfordítva történik a dolog. Marcel állandóan féltékenykedik Albertine-re, minden és mindenki gyanús előtte, s mégis gyakran előfordul, hogy a valóság túlhaladja elképzeléseit is. Sejtí, hogy Albertine és Léa ismerik egymást s féltékeny emiatt, de szenvedése megsokszorozódik, amikor Albertine elejtett szavából megtudja, hogy közelebbről ismeri a színésznőt. „Alors ma pensée s'attacha à cette soirée où Albertine était montée dans sa loge. Dans cette phrase que je ne lui demandais pas, elle déclarait l'avoir connue sur une plus grande échelle que celle où eussent été mes craintes, dans des circonstances louches.”¹¹ Ugyanez a villámcsapásszerű meglepetés éri Marcelt, mikor megtudja, Albertine balbec-i dolgait.¹² „Dans mes pires suppositions, je ne m'étais jamais figuré qu'une pareille intimité avait pu exister”,¹³ mondja Marcel egy más esettel kapcsolatban.

Igy játszik közre a képzelet a szerelem mechanizmusában: egyszer felfokozza az érzelmet, máskor a féltékenység számára ad tápot vagy a szenvedést küszöböli ki azzal, hogy nem lép működésbe. Egy esetben mondja fel a szolgálatot: mikor az alany a szeretett nő lelkébe szeretné magát beképzelni, hogy megismerhesse annak hozzávaló érzelmeit. Még akkor is nehéz lenne ez, ha az alany érzelmileg közömbös lenne; de így még inkább, mert a szerelmes képzelete képtelen a szeretett lényt megérteni és érzelmeit felfogni, mert saját érzelmei és vágyai akadályozzák meg, illetve ezeket vetíti a szeretett lény lelkébe. Értelme tisztán látja a szeretett lény érzelmeinek té-

¹⁰ P. II. 179. l.

¹¹ P. II. 179. l.

¹² A. D. I. 158—161. l.

¹³ P. II. 193. l.

nyekben megnyilvánuló kifejezéseit, de képzelete, mely érzelmének szolgálatában áll, képtelen a valóság területén maradni, s hogy az érzellemnek kedvezzen, állandóan tetszetős, de hamis színt mutat.¹⁴ Az egyetlen lelki tényező, mely a két ellentétes sarkot áthidalná, az akarat lenne: de a szerelemben az akarat teljes tétlenségre van ítélve.

2. Az akarat.

„L'amour est comme la fièvre, il naît et s'éteint sans que la volonté y ait la moindre part”, írja Stendhal a *De l'Amour*-ban¹⁵ s ezt a tételt bizonyítják Proust szerelmes alakjai is.

A szerelem megszületése előtt az akarat még érvényesülhet, az alany még képes akaratának segítségével meggátolni a kezdődő érzellem kifejlődését. *In fuga salus*, a tétel itt is érvényben van. Másrészt az akarat képes elősegíteni is a szerelem megindulását azzal, hogy az alanyt behajszolja az érzelmebe a képzelet és a kíváncsiság segítségével. Gilberte iránti szerencsétlen szerelme után Marcel szerelmes akar lenni, mindenben a Szépséget keresi, s a legelső alkalommal rávetíti azt Albertine-re és barátnőire. Proust nem foglalkozik bővebben az akarat ilyenirányú szerepével a szerelem kezdetén, de Swann és Odette szerelmében egy megjegyzése arra enged következtetni, hogy a szerelemhez szükséges kezdetben az akarat pozitív beavatkozása is.¹⁶

A szerelem folyamán az akarat nem játszik semmi tényleges szerepet. Érdekes, hogy ezt legjobban maga az alany tudja

¹⁴ Comment pourrions-nous tout à fait imaginer l'état d'esprit d'une femme à qui même si nous savions que nous lui sommes indifférents, nous avons perpétuellement fait tenir dans nos rêveries, pour nous bercer d'un beau songe... les mêmes propos que si elle nous aimait. F. I. 220. l. — V. ö. még: F. II. 39. l.

¹⁵ 23. l. Stendhal regényei azonban nem bizonyítják ezt a tételt, sőt inkább a megfordítottját igazolják. Julien Sorel akarata túlságosan is érvényesül szerelmeiben s Fabrice del Dongo-t is akarata kormányozza Clelia-val szemben.

¹⁶ Chacune de ces liaisons ou chacun de ces flirts avait été la réalisation plus ou moins complète d'un rêve né de la vue d'un visage ou d'un corps que Swann avait spontanément, sans s'y efforcer, trouvés charmants. S. I. 182. l. Odette iránti szerelmében tehát behajszolás és önámítás lenne? Impliciten ezt bizonyítja az idézet.

s igaza van azokkal szemben, akik az akaratra, mint szabadi-tóra hivatkoznak. A szerelmes értelme a szerelem tartama alatt is világosan látja, hogy a szeretett lény méltatlan mindarra, amivel elhalmozza, de képtelen kiábrándulni belőle. „On souffre de l'hostilité d'une femme qu'on n'a pas choisie pour son intelligence, mais qu'on ne peut s'empêcher d'aimer.”¹⁷ S mennyivel inkább szenved az alany, ha a szeretett személyt lát-szólagos intelligenciájáért, vagy más lelki kiválóságáért sze-rette-meg s csak később veszi észre, hogy mindaz, amit a sze-retett lényben látott, csak káprázat, saját énjének kivetítése és képzeletének játéka volt! Értelme és érzelme között nincs semmi kapcsolat s így képtelen akár kiábrándulni, akár elsza-kadni a szeretett lénytől.

Proust állandóan érezteti Swann, Robert de Saint-Loup és főleg Marcel Albertine iránti szerelmében az értelem és érze-lem teljes különválását és az akarat tehetetlenségét. Swann, ez a kiegyensúlyozott életművész mennyire tehetetlen szerelme alatt! Annyira szánalmas, hogy nem egyszer a valószínűtlen-ség határait súrolja egész egyénisége,¹⁸ s az olvasónak az az ér-zése, hogy Proust a történet valóságosságával azért nem törő-dik, hogy annál jobban bizonyíthassa tételeit.

Swann jól tudja, hogy voltaképen nem a valóságos Odet-te-et szereti, mégis engedi, hogy az állandóan kínozza és tehe-tetlen bábként kezelje őt. Képtelen elválni Odette-től, mert sze-relme kizárólagossá vált, s minden gondolatát és érzelmét a birtoklás (nem testi!) esztelen és fájdalmas szüksége vezeti. Odette, aki csak az eredményt látja, fölényes kegyetlenséggel jelentheti ki: „On peut tout faire aux hommes qui vous aiment, ils sont si idiots”.¹⁹

Nyugodt perceiben Swann elhatározza, hogy szakít Odette-tel, mert szenvedése elérte a végső határt. Elhiteti magával, hogy az elválás lesz a legokosabb megoldás s minden akaratát összpontosítva sikerül néhány napig elkerülnie a nőt. Elkép-

¹⁷ F. I. 196. l. — „Elle est si vulgaire et surtout, la pauvre petite elle est tellement bête”, mondja Swann egy alkalommal. S. II. 67. l.

¹⁸ „L'amour de ce M. Swann... pour une femme galante et qu'il croit longtemps vertueuse, avec une naïveté invraisemblable chez un Parisienne de cette envergure.” Souday: M. P. 15. l.

¹⁹ F. I. 57. l.

zeli, hogy Odette majd nyugtalan és szomorú lesz s ez erőt ad neki tervének kiviteléhez. (Swann nem annyira elszakadni akar, mint Odette-et nyugtalanná tenni, tehát még közelebb kerülni hozzá. Proust ezekben a látszólag lényegtelen részletekben hatol a szerelmes érzésének legmélyére s itt mutatja meg, hogy az alany még önmagát is állandóan áltatja.) Alig telik el három nap, Swann-nak eszébe jut valami, amit halaszthatatlanul közölnie kell Odette-tel és „voici que comme un caoutchouc tendu qu'on lâche... l'idée de la revoir revenait d'un bond dans le champs du présent et des possibilités immédiates.”²⁰ És Odette, akinek sejtelve sincs a Swann lelkében végbement küzdelmekről, aki csak a megszokott alázatos és tehetetlen férfit látja viszont, még kegyetlenebb lesz.

Gilberte iránti szerelme alatt Marcel is elhatározza, hogy elválik a lánytól. Érzi, hogy Gilberte közömbös iránta s belátja, hogy nincs értelme szerelmének. Érdekes, hogy Proust szerelmes alakjai között a tizenhatéves Marcel a legjózanabb. A későbbi korban az alany akaratereje állandóan csökken és tárgyilagossága lassanként teljesen eltűnik. A szerelem megszűnéséről szóló fejezetben látni fogjuk, hogy Marcel milyen eszközökkel, milyen negatív módszerrel szünteti meg érzelmét, s hogyan jut el a teljes közömbösségig. Az a tény, hogy Gilberte majdnem semleges iránta, mindenestre megkönnyíti az alany erőfeszítését; sőt valószínű, hogy az akarat csak azért érvényesül itt, mert Marcel szerelme teljesen egyoldalú, tehát más, mint később Albertine-nel szemben, vagy mint Swann szerelme Odette iránt. Marcel maga is hangsúlyozza, hogy két szerelme között lényeges különbségek voltak s megállapítja, hogy Gilberte-től Albertine-ig akarata állandóan csökkent: „La situation était différente pour bien des raisons, dont la première, qui avait à son tour produit les autres, était ce défaut de volonté que ma grand'mère et ma mère avaient redouté pour moi... avait était en s'aggravant d'une façon de plus en plus rapide. Quand j'avais senti que ma présence fatiguait Gilberte, j'avais encore assez de forces pour renoncer à elle; je n'en avais plus, quand j'avais fait la même constatation pour Albertine et je ne songeais qu'à la retenir à tout prix.”²¹

²⁰ S. II. 84. l.

²¹ P. II. 195. l.

3. A megszokás.

Ismert tény, hogy az ember tudatos és gépies cselekedeteit a megszokás vezeti s természetes, hogy az érzelmek területén is elsőrendű szerepe van ennek a lelki tényezőnek. Proust az első, aki közelebbről vizsgálja a megszokás szerepét a szerelemben s megállapítja, hogy az egész érzelmefolyamat alapját ez a tényező alkotja; ez okozza a változaskor jelentkező fájdalmat az alanyban, ez okozza a szeretett lény egyéniségének lassú elhalványulását az alany lelkében, mely látszólag a szerelem megszűnését jelenti, valójában a szerelem kizárólagos uralmát.

„En amour, il est plus facile de renoncer à un sentiment que de perdre une habitude.”²² Ez a tétel magyarázza meg, hogy Marcel miért nem képes elszakadni Albertine-től. Láttuk, hogy szerelme akkor született meg, mikor a vicinálisban a lány elmondja neki, hogy Mlle Vinteuil-jel együtt nevelkedett. Ekkor viszi magával Párizsba, ahol fogolyként tartja lakásában, nehogy alkalmá legyen Mlle Vinteuil-jel vagy más nővel érintkeznie. „Les jours avaient succédé aux jours, ces habitudes étaient devenues machinales...”²³ Így egész szerelme két tény összegéből áll: Albertine vallomásából és a megszokásból, melyet a lány állandó jelenléte okozott. Az alanyt számtalan emlék, jelentéktelen vagy fontos esemény köti a szeretett lényhez, a megszokásnak állandó szövedéke, melyet képtelen elszakítani.²⁴

A megszokás két ellentétes irányban működik s kettős hatású. „Jusqu'ici je l'avais considérée, surtout comme un pouvoir annihilateur qui supprime l'originalité et jusqu'à la conscience des perceptions; maintenant je la voyais comme une divinité redoutable, si rivée à nous, son visage insignifiant si incrusté dans notre cœur que si elle se détache, si elle se détourne de nous, cette déité que nous ne distinguons presque pas, nous inflige des souffrances plus terribles qu'aucune et

²² P. II. 210. l.

²³ P. I. 108. l.

²⁴ ... Cette trame continue d'habitudes dont nous ne pouvons pas nous dégager. P. I. 131. l.

qu'alors elle est aussi cruelle que la mort."²⁵ Ezt Marcel mondja Albertine szökése után.

A megszokás egyik tulajdonsága tehát a „pouvoir annihileur qui supprime l'originalité". Marcel annyira megszokja Albertine-t, hogy az elveszti minden varázsát, a közvetlen közelség megszünteti egyéniségének titokzatos erejét, úgyhogy Marcel gyakran tehernek érzi a lány állandó jelenlétét. De hogy a megszokás e következménye érezhetővé legyen, szükséges, hogy az alany és a szeretett lény között állandó közeli kapcsolat jöjjön létre, mely maga a megszokás. Proust hangsúlyozza, hogy ez a lelki jelenség rövid idő alatt következik be s a legjelentéktelenebb éltető anyag is elég, hogy kifejlődhessen.²⁶

A megszokás látszólag csökkenti a szerelmet: „Je savais que dans la fréquentation constante mon amour s'amortissait",²⁷ mondja Marcel, de voltaképen fordítva áll a dolog: „En réalité la fréquentation constante avait fait naître un besoin d'elle infiniment plus fort que l'amour des premiers temps de Balbec."²⁸ Az alany csak akkor jön ennek a tudatára, ha szerelmében változás történik s a szeretett lény bármilyen okból elszakad tőle. Igaz, hogy az állandó közelségből eredő megszokottság a szeretett lény arcának és egyéniségének észrevétlen elhalványosulását okozza, de ennél fontosabb a megszokás ellentétes irányú munkája, mely abban nyilvánul meg, hogy az alany és a szeretett lény közötti kapcsolatokat megszilárdítja, a nélkül természetesen, hogy az alany előtt ez tudatossá válna. A „force immense de l'Habitude"^{28*} itt mutatkozik meg a maga teljességében. Marcel nemcsak azért szenved jobban Albertine iránti szerelmében, mint a Gilberte-ében, mert testi kapcsolat is van köztük, hanem azért, mert minden nap, minden órában

²⁵ A. D. I. 9. l.

²⁶ Comme l'habitude est de toutes les plantes humaines celle qui a le moins de besoin de sol nourricier pour vivre et qui apparaît la première sur le roc en apparence le plus désolé... G. I. 110. l.

²⁷ A. D. I. 9. l.

²⁸ A. D. I. 9. l.

^{28*} A. D. I. 23. l.

alkalma van látni őt s a mindennapi élet apró eseményei elszakíthatatlan szálakkal kötik hozzá.

Proust röviden foglalkozik a megszokás szenvedéstompító hatásával²⁹ is, mely az egyéniség változásával függ össze. Az elválás pillanatában az alany azért szenved, mert a megszokás által megerősödött érzelmében változás áll be. De szenvedése, egy bizonyos idő után, észrevétlenül csökkenni kezd, eddigi egyénisége megszűnik és az eddigi megszokást egy másik helyzet váltja fel, mely folytonosan ismétlődve másirányú megszokássá válik. Az alany nem a szenvedést szokja meg, ez lehetetlenség, hanem egy más helyzetet s mihelyt előbbi egyénisége megszűnt, szenvedése is megszűnik. Így a megszokás eredményei ellentétesek és az ellentét oka azokban a törvényekben keresendő, melyeknek a megszokás engedelmeskedik.³⁰

Mikor Marcel elhatározza, hogy szakít Gilberte-tel, tudtán kívül a megszokás szenvedéstompító hatását erőszakolja ki, azáltal, hogy állandóan távolmarad ideáljától s így lassanként hozzászokik ahhoz a gondolathoz, hogy Gilberte nélkül fog élni. — Saint-Loup is állandóan szenved Rachel miatt s ő is hasonló úton szeretné megszüntetni szenvedését: „Peut-être en pratiquant d'abord la rupture par feinte, il aurait fini par s'y accoutumer sincèrement.”³¹

4. A hazugság.

„Ce genre de fraudes qui consiste à avoir l'audace de proclamer la vérité, mais en y mêlant, pour une bonne part des mensonges qui la falsifient, est plus répandu qu'on ne pense et même chez ceux qui ne le pratiquent pas habituellement, certaines crises dans la vie, notamment celles où une liaison amoureuse est en jeu, leur donnent l'occasion de s'y livrer.”³²

Tévedés lenne azt képzelni, hogy Proust a hazugság védelmét adja itt: az író elsősorban pszichológus s mint ilyen,

²⁹ ... Les effets analgésiques de l'habitude. F. II. 99. l.

³⁰ Si les effets de l'Habitude semblent contradictoires, c'est qu'elle obéit à des lois multiples. F. II. 61. l.

³¹ G. I. 110. l.

³² F. II. 202. l.

lelki jelenségeket, törvényeket állapít meg, anélkül, hogy morális szempontokat vinne akár szemlélődésébe, akár eredményeibe. Olyan érzéketlenséggel vizsgálja a lelki élet jelenségeit, mint a természettudós a rovarok életét; minden morális szempont meghamisítaná megfigyeléseit s az eredményeket. Az amorális vádja, mellyel illetik, *ebből a szempontból* erény Proustnál. Hogy milyen kíméletlen következetességgel dolgozik, azt önmegfigyeléseinek eredményei bizonyítják. Csak a teljesen amorális ember képes olyan tisztán látni és kimondani a dolgokat, mint Proust.³³

Stendhal szerelem-elméletéből teljesen hiányzik a hazugság szerepének hangsúlyozása. A magyarázat egyszerű: *Chartreuse de Parme* írója a hősi szerelem elméletét írta meg,³⁴ ahol a lemondás, tisztelő, etc. szerepelnek a lelki tényezők között s ahol az alany és a szeretett lény érdektől vezetett hazugságai természetszerűleg hiányzanak. Proust dolorista szerelem-elméletében az alany és a szeretett lény ellenségként állanak egymással szemben s minden eszköz jó, mely az alanyt a szeretett lényhez kapcsolja. Paradoxonnak látszik, de nem az: Marcel csak azért hazudik, hogy az igazságot megtudja, vagy hogy Albertine-t teljesen magához kapcsolja. Gyermekkorában mindig úgy képzelte el a szerelmet, hogy az érzelmeinek és gondolatainak őszinte feltárása. De mikor rájön arra, hogy „l'expression de tels sentiments est loin d'être contagieuse”,³⁵ a hazugságot természetes védekezési eszköznek tekint, s minden lehető alkalommal felhasználja. A gyengébb fél védekezési módja ez az erősebbel szemben, elkerülhetetlen kényszerűség,³⁶ melynek azonban nincs eredménye, mert a szeretett lény is használja ezt az eszközt. Swann állandóan erkölcsi oktatásban részesíti Odette-et, hogy a hazugság helytelen, kiábrándító és lealacsonyító, de ez nem tartja vissza attól, hogy

³³ Az immoralis állásfoglalás épúgy meghamisítja a dolgokat pszichológiai szempontból mint a morális szempont megtartása. Gide mindig bizonyítani akar, céljai vannak s így sohasem éri el az érdektelenség ama fokát, mint Proust veleszületett amorálisága.

³⁴ L. Delacroix: La psychologie de Stendhal. 30–31. l.

³⁵ P. II. 196. l.

³⁶ En amour, la simple sagacité... nous force assez vite à ce génie de duplicité. P. II. 196. l.

ő maga ne használja állandóan ezt az eszközt. „La vérité qu'il chérissait s'était celle que lui dirait Odette; mais lui-même, pour obtenir cette vérité, ne craignait pas de recourir au mensonge, le mensonge qu'il ne cessait de peindre à Odette comme conduisant à la dégradation toute créature humaine. En somme il mentait autant qu'Odette, parce que plus malheureux qu'elle, il n'était moins égoïste.”³⁷

Marcel és Albertine között a hazugság egész rendszere épül fel. A dolorista alany és a szeretett lény lelkialkatáról szóló fejezetben majd látni fogjuk, hogy ennek a hazugságnak a közvetlen célon kívül mélyebb lelki alapja van s ha morális szempontból visszataszító is, az alany és a szeretett személy egyéni, önző szempontjából teljesen megérthető. A dolorista szerelemben megszűnnek az erkölcsi normák s helyükbe az alany és a szeretett lény önző érdekének saját törvényei lépnek.³⁸ Proust szerint a szerelem rendellenes állapot s ennek egyik következménye az, hogy a megváltozott alany nem követi a független törvényeket. Marcel hazugságainak két célja van: egyrészt elrejtteni saját érzelmeit s így Albertine szerelmét felfokozni, másrészt sejtett vagy feltételezett hazugságait és titkait megtudni, úgy mintha már mástól értesült volna azokról. Mikor Albertine megszökik tőle, Marcel közömbös hangú levelet ír, mely tele van hazugsággal. A levélnek az a célja, hogy Albertine-t meghassa s visszatérésre indítsa, de az ellenkezőjét éri el: Marcel elérzékenyül, s Albertine marad közömbös.

Gyakran megtörténik, hogy a hazugság bizonyos idő múltán valóra válik.³⁹ Marcel gonosz tervszerűséggel akarja Albertine-t kínozni, elválásról beszél, hogy a lányt magához kösse: „Laissez-moi vous regarder encore puisque bientôt je ne vous verrai plus, et que ce sera pour jamais”⁴⁰ — s a hazug szavak nemsokára valóra válnak, mert Albertine megszökik, szerencsétlenség éri s meghal. És Albertine is kedves, de nem őszinte

³⁷ S. II 131. l.

³⁸ Az alany annyira önző, hogy a szeretett lény halálát kívánja, csak azért, hogy megszabaduljon a szenvedéstől. Swann szeretné, ha Odette-et szerencsétlenség érné (S. II. 126.) s Marcel gondolatában nem egyszer jelentkezik ez a vágy (P. I. 165. l.; A. D. I. 96. l.).

³⁹ A. D. I. 146. l.

⁴⁰ A. D. I. 147. l.

szavakkal búcsúzik el levelében: „Je vous laisse le meilleur de moi-même; cet instant deux fois crépusculaire, puisque le jour tombait et que nous allions nous quitter, ne s'effacera de mon esprit que quand il sera envahi par la nuit complète”,⁴¹ s nem sejti, hogy mennyire igazat írt. A „titokzatos és végzetszerű törvények”, melyek a szerelmet vezetik, valóra váltják a hazugságot is, de közben megváltozik az alany és a szeretett személy megszűnik számára létezni. Ez történik Marcelnek Gilberte iránti szerelmében: még szereti a lányt, de azt hazudja neki, hogy érzelme megszűnt, s alig telik el egy év, a meggyőződés nélkül mondott szavak valóra válnak.

IV.

A féltékenység.

Stendhal és Proust közötti mélység-különbséget a féltékenység jelenségének vizsgálatánál lehet tisztán megállapítani. Stendhal három fejezeten keresztül vizsgálja a *De l'Amour*-ban ezt a betegséget, de képtelen a gyökerekig hatolni és analízis helyett történeteket mesél el, vagy tanácsokat ad a féltékeny alany számára.¹ Proust „analyse en profondeur”-je itt érvényesül a maga teljes erejében s az eredmény az lesz, hogy olyan aprólékosan mutatja meg ennek a jelenségnek eredőit és megnyilvánulásait, hogy megállapításai látszólag a valószínűtlenség határait súrolják.² De ha az író túlérzékeny és a legcsekélyebb külső körülményre is visszaható lelkialkatára gondolunk és ha figyelembe vesszük dolorista természetét, a valószínűtlenség látszata megdől és lehetségesnek fogadjuk el önmegfigyeléseit.

⁴¹ A. D. I. 147. l.

¹ XXXV—XXXVII. fejezetek.

² Érthető, ha racionalista kritikussai (Souday, Lasserre) kétségbevonták Swann és Marcel szerelmeinek valószínűségét, sőt André Germain azt is tagadja, hogy Proust szerelmes lett volna életében (De Proust à Dada. Kra. 18—19. l.).

A féltékenység jellemző tulajdonságait vizsgálva, Proust hangsúlyozza, hogy csak a szerelmes férfi szempontjából nézi ezt a jelenséget.³ A szeretett nő sohasem féltékeny a proust-i szerelemben s csak arra szolgál, hogy az alany féltékenységének állandó alkalmat adjon tudatos vagy öntudatlan viselkedésével.

„La jalousie n'est souvent qu'un inquiet besoin de tyrannie appliqué aux choses de l'amour”,⁴ mondja Marcel egy alkalommal, mikor elhatározza, hogy semmi körülmények között sem engedi meg Albertine-nek, hogy Verdurin-ék estélyére elmenjen. A szerelmes férfi hajlamos mindennemű zsarnokságra a szeretett nővel szemben, aki vagy céljait látja veszélyeztetve, vagy egyéniségének korlátozását s természetsszerűleg visszahat az alany minden akarati megmozdulására. Ez a féltékenység lélektani magyarázata, főleg a dolorista lelkialkatú alany esetében, akinek minden tette és gondolata ön maga körül forog s képtelen a szeretett lény lelkiállapotát átélni. Másrészt a dolorista alany mindig olyan lénybe szerelmes, aki természeténél fogva, öntudatlanul is képes őt megkínózni. Ennek a kínzásnak egyik formája a féltékenység előidézése.

Proust megállapítja, hogy ez a betegségyszerű tünet rosszabb a testi szenvedésnél is; ha az alany fizikailag szenved, nem maga választotta s idézte elő azt, hanem betegsége kényszerítette erre. De a féltékenységből mindennemű szenvedést kipróbál, mielőtt megállapodna annál, mely természetének legjobban megfelel.⁵ Ez a „megfelelő szenvedés” minden egyénnél különböző, mert ahány alany, annyi szerelem s következetesen annyiféle féltékenység létezik.⁶

Proust részletesen vizsgálja a különböző lelkialkatú férfiak féltékenységének megnyilvánulásait, melyek egymáshoz hasonlítva eltérő természetűek: az egyik féltékeny nem bánja,

³ Si au cours de cet ouvrage j'ai eu et l'aurai bien des occasions de montrer comment la jalousie redouble l'amour, c'est au point de vue de l'amant que je me suis placé. P. I. 261.

⁴ P. I. 122. l.

⁵ A. D. I. 207. l.

⁶ La jalousie est de ces maladies intermittentes, dont la cause est capricieuse, impérative, toujours identique chez le même malade, entièrement différente chez un autre. P. I. 37. l.

ha a szeretett nő megcsalja, de megkívánja, hogy mindenről tudomása legyen, a másik azt szeretné, ha a szeretett nő minden tette titokban, vagyis tudta nélkül történne. Mindkét álláspont lehetetlen helyzetet teremt, mert amíg a második alanyt a szeretett lény teljesen megcsalja a valóság eltitkolásával, addig az első épen ennek a valóságnak megkövetelésével állandó anyagot nyer szenvedéseire. Marcel is azt hiszi, hogy szenvedése megszűnne, ha Albertine minden tetteről tudomása lenne közvetlenül a lánytól, vagy pedig ha az olyan messzire távozna el, hogy sem Marcel képzelete, sem kíváncsisága nem jutna tápláló anyaghoz. „Dans les deux cas, le doute eût été supprimé par une connaissance ou une ignorance également complètes.”⁷

A féltékenység mindig az alany természetében nyeri magyarázatát. Marcel érzi, hogy nem lenne féltékeny Albertine valóságos vagy lehetséges tetteire, ha önmaga is teljesen hű lenne a lánynak s még gondolataiból is száműzne mindenki mást.⁸ Így Marcel önmagából következtet a szeretett lány egyéniségére. Másrészt épen a féltékenység mutatja meg, hogy képtelenek vagyunk bárkit is megismerni vagy tetteiről tudomást szerezni. Amíg az alanyt különösebb érdeklődés nem vezet, azt hiszi, hogy ismeri a dolgokat és a körülötte lévő személyeket; de mihelyt érdektől vezetett vágy sarkalja, mint például a féltékenység esetében, „c'est un vertigineux caléidoscope où nous ne distinguons plus rien”.⁹

A féltékenység megváltoztatja a szerelmes férfi egész természetét, képessé teszi olyan cselekedetekre, melyeket egészséges állapotban nem tenne meg. Charles Swann teljesen átalakul Odette iránti szerelmében, s ez a változás még jobban megmutatkozik attól az időszaktól kezdve, mikor a féltékenység is fokozza szerelmét. Olyan igyekezettel kutat Odette rejtett dolgai után, mint ifjúkorában a történelmi adatok után; hallgatódzik, megvesztegeti az alkalmazottakat, kémkedik s

⁷ P. I. 39. l.

⁸ Comme il n'est connaissance ou peut presque dire qu'il n'est de jalousie que de soi-même. P. II. 249.

⁹ A. D. I. 165. l. — C'est un de ces pouvoirs de la jalousie de nous découvrir combien la réalité des faits extérieurs et les sentiments de l'âme sont quelque chose d'inconnu qui prête à mille suppositions. U. o.

mindezt természetes és megengedett dolognak tartja.¹⁰ És Marcel sem válogatós módszereiben, ha arról van szó, hogy Albertine multja után kutasson: a hazugság, leselkedés, kémkedés olyanok előtte, mint egy tudomány nélkülözhetetlen segédeszközei, melyeknek segítségével nélkül lehetetlen a valóságot megismerni. A féltékenység annyira megváltoztatja a szerelmes férfi természetét, hogy az erkölcsi törvények tiltó gátjai megszűnnek előtte létezni.

A képzelet szerepét tárgyalva megállapítottuk azt a jelenséget, hogy a szerelem folyamán a képzelet csak akkor képes működésbe lépni, ha a valóság anyagot szolgáltat számára. Ez főleg a féltékenység esetében derül ki: a szerelmes alany féltékenysége csak valamilyen körülhatárolt alkalomra vagy időpontra vonatkozhatik s mindaz, ami ezeken kívül marad, változatlanul ködös, határozatlan dolognak tűnik fel, s nem képes féltékenységet okozni. Swann jobban szenved, ha Odette-et férfitársaságban képzelel el, mintha Odette hűtlenségére gondol, mert az első képre képzeletének elégséges anyaga van, míg a másodikra semmi valóságos tény nincs a birtokában.¹¹ De mikor Odette-nek Forcheville-hez írt levelét felbontja s megtudja, hogy vetélytársa délután a szeretett nőnél volt, féltékenysége rögtön feltámad, mert a képzelet elégséges anyagot kapott. Ezentúl mindig arra gondol *délután öt óra tájban*, hogy Odette-nél van-e Forcheville; az, hogy Odette máskor is megcsalhatja, eszébe sem ötlük, mert képzelete csak egy adott időpontra vonatkozólag képes féltékenységet felkelteni.¹² Marcel szerelmében is megismétlődik ez a jelenség: „C'est étonnant comme la jalousie qui passe son temps à faire des petites suppositions dans le faux, a peu d'imagination quand il s'agit de découvrir le vrai”,¹³ mondja Marcel, Albertine-nek Mlle Vinteuil-re vonatkozó kapcsolatáról, melyet egy véletlen elszólásból tudott meg.

A féltékenység számára nincs sem mult, sem jövő: mindig a jelenben érvényesül,¹⁴ mert a szerelmes alany szükségszerű-

¹⁰ S. II. 55. l. — V. ö.: S. II. 64. l.

¹¹ S. II. 63—64. l.; S. II. 76. l.

¹² S. II. 63. l.

¹³ A. D. I. 32. l.

¹⁴ A. D. I. 120. l.

leg a jelen pillanatban képzele el a szeretett lény megtörtént vagy megtörténendő cselekedeteit. Ennek az a következménye, hogy állandóan szenved féltékenysége miatt: ha nincs közvetlenül adott oka, emlékezete felidézi a szeretett lény multját, mely állandóan bőséges anyagot szolgáltat a féltékenység számára, vagy egy eljövendő eseményt hoz elé képzelete s ez táplálja féltékenységét. A szerelmes állandóan szenved a szeretett lény miatt s ha szenvedése egy-egy pillanatig megszűnik, a következő pillanatban egy másik jelentéktelen ok ismét megindítja. „Tels sont les feux tournants de la jalousie.”¹⁵ Proust több alkalommal hangsúlyozza, hogy a féltékenység és a belőle származó szenvedés állandóan és kimeríthetetlenül jelentkezik az alany lelkében s ha más nem marad hátra, a szenvedést az okozza, hogy az alany arra a gondolatra jön, hogy a szeretett nő nem szereti.¹⁶ Minden újabb féltékenységi roham után a szerelmes azt gondolja, hogy elérkezett a szenvedés végső határához, hogy már nem érheti semmi meglepetés. De mindig történik valami, ami újabb féltékenységet és szenvedést idéz elő. Azután ez is elhalványul lassan és elveszti metsző erejét, az alany hozzászokik s alig törődik vele: az egészből egy félig behegedt seb lesz, mely minden pillanatban felszakadhat.¹⁷

A féltékeny szerelmesnek egyetlen célja van: tudomást szerezni a szeretett nő titkos útjairól, ismeretségéről, terveiről s minden eszközzel megakadályozni, hogy az bármit is cselekedjék az ő tudta és hozzájárulása nélkül. De a féltékeny szerelmes sohasem találja meg a keresett titkokat, állandóan jelentéktelen és téves nyomokon halad s hiába tilt meg akármit, a szeretett nő semleges fölénye megtalálja ön maga számára a megoldást.¹⁸ Marcel állandóan érdeklődik Albertine barátnőjé-

¹⁵ P. I. 141. l.

¹⁶ La jalousie est aussi un démon que ne peut être exorcisé, et revient toujours incarner une nouvelle forme. Pussions-nous arriver à les exterminer toutes, à garder perpétuellement celle que nous aimons, l'Esprit du mal prendrait alors une autre forme, plus pathétique encore, le désespoir de n'être pas aimé. P. I. 141. l. Hangsúlyozni kell, hogy itt a dolista alany szerelméről és féltékenységéről van szó s ez a jelenség nem minden szerelemre vonatkozik.

¹⁷ P. II. 28—29. l.

¹⁸ P. II. 258. l.

től, Andrée-től, hogy mit csináltak, hol voltak, kivel beszélt szerelme a délutáni séta alatt s mikor valami bizonytalan vagy nyugtalanító választ kap, megnyugvás és tisztánlátás helyett újabb féltékenységi és kínlódási lehetőségek nyílnak meg előtte: „Je n'avais réussi, en explorant une parcelle de la grande zone qui s'étendait autour de moi, qu'à y reculer cet inconnaissable qu'est pour nous, quand nous cherchons effectivement à nous la représenter, la vie réelle d'une autre personne”.¹⁹

Proust a féltékeny férfi tragikumát abban látja, hogy bár az képtelen a szeretett nő jelen életét, terveit vagy multját megismerni, a szenvedély belső feszítőereje állandóan arra kényszeríti, hogy gyanúsításait és kutatásait szüntelen folytassa: „La jalousie... est un de ces supplices où la tâche est à recommencer sans cesse, comme celle des Danaïdes, comme celle d'Ixion”.²⁰ A féltékeny ember teljesen elszigetelten áll: a szeretett nő a legnagyobb ellensége, aki állandóan védekezni kényszerül ellene; a többiek, akik talán segíthetnének rajta, lekötik szemét, egyesek szánalomból, mások gonoszságból.²¹ Ezt példázza a szerencsétlen Swann szerelme Odette iránt, Robert de Saint-Loup elvakult szenvedélye Rachel-lel szemben és Marcel folytonosan változó, de változatlanul önkínzó érzelme Albertine iránt. A szerelem és a féltékenység örökös hullámvás, illetve ez a hullámvás alkotja a szerelem lényegét. Amit általában szerelemnek vagy féltékenységnek neveznek, nem folytatólagos és szétválaszthatatlan szenvedély, hanem egymásután következő, részleges szerelmekből, illetve féltékenységekből összetett egész. Ezek az apró érzelem-atómok csak pillanatnyiak, de mert állandó egymásutánban jelentkeznek, a folytonosság és az egység látszatát adják: „La vie de l'amour de Swann, la fidélité de sa jalousie, étaient faites de la mort, de l'infidélité, d'innombrables désirs, d'innombrables doutes, qui avaient tous Odette pour objet”.²²

A féltékeny férfi egyik jellemző tulajdonsága, hogy önmaga állandóan gyanúsít és veszélyt lát ártatlan esetekben, de

¹⁹ P. I. 81. l.

²⁰ P. I. 206. l.

²¹ P. II. 131. l.

²² S. II. 142. l.

mihelyt egy harmadik személy figyelmezteti valamire, rögtön kétségbevonja a tényleges nyomot. Proust szerint ezt a jelenséget az magyarázza, hogy a szerelmes állandóan mentőérveket is keres gyanúsításaival párhuzamosan s a kívülről jövő bizonyítékkal szemben nem lévén képes rögtön védekezni, letagadja azt.²³ De mihelyt magára marad, féltékenysége ismét működni kezd: ez a „*jalousie de l'escalier*”.²⁴

A féltékenység szenvedéssel jár és a szerelmes mindent elkövet, hogy ezt lecsillapítsa. Természetes dolog, hogy elsősorban a szeretett lény képes erre, egy szava elégséges, hogy a féltékenység egyidőre megszűnjék. „*On ne chicane pas beaucoup sur un calmant qui agit*”,²⁵ mondja Marcel egy alkalommal s a valószínűséggel szemben Albertine védekező szavát fogadja el. S mikor a lány halála után megdönthetetlen bizonyítékok merülnek fel Albertine bűnössége ellen, a kínlódó szerelmesnek rögtön eszébejut nagyanyjának lesujtó véleménye arról a személyről, aki halott szerelméről rosszat állított. „*Ainsi je cherchais — et je réussis peu à peu — à me défaire de la douloureuse certitude que je m'étais donné tant de mal à acquérir*”.²⁶ De a megnyugvás csak egy pillanatig tart, mert egy másik kép újabb féltékenységet s kínlódást idéz elő.

A szeretett nő ösztönösen megérzi, ha a férfi féltékeny s egyrészt mert önértetét bántják a gyanúsítások és nyomozások, másrészt mert külön céljai és útjai vannak, kényszerítve érzi magát, hogy ugyanazokhoz az eszközökhöz nyúljon, mint ellenfele. Hazudni kezd és titkolódní, akár azért, mert szánja a féltékeny férfit, akár mert ösztönös vágy él benne, hogy elmeneküljön a kutatások elől.²⁷ Albertine mindent elmond Marcelnek mindaddig, amíg észre nem veszi, hogy az szerelmes lett s féltékeny: ettől kezdve mindenki mással őszintébb és nyíltabb mint Marcellel, mert érzi, hogy a többieket nem érintik

²³ P. I. 114. l.

²⁴ P. I. 115. l.

²⁵ S. D. III. 60. l.

²⁶ A. D. I. 168. l.; Nous avons le don d'inventer des contes pour bercer notre douleur. A. D. I. 79. l.

²⁷ P. I. 121. l.

tervei, vagy életének elmúlt eseményei, a szerelme ellenben a legkisebb dolog is befolyásolja.²⁸

Marcel szerelme Albertine iránt mutatja meg, hogy a féltékenység még a szeretett lény halála után is megmarad s csak akkor tűnik el, ha maga a szerelem is megszűnt. Az elbeszélő azt hitte, hogy ha a lány hirtelen meghalna, szerelme is szétfoszlana. De nem ismerjük eléggé sem önmagunkat, sem a szerelem törvényeit. Marcelt változatlanul érdeklik a már halott Albertine egykori tettei s szenvedése határtalan, mikor nyomról nyomra haladva meggyőződik róla, hogy a lány másokkal hogyan viselkedett. A féltékeny és szerelmes ember tragikuma ez: szenvedni egy lányért, aki már halott.²⁹

V.

A dolorizmus.

A szerelem különféle megnyilvánulásait vizsgálva Proust arra az eredményre jut, hogy a lelki fájdalom elengedhetetlen feltétele és állandó kísérője ennek az ellentétes elemekből összetett érzelemnek. „Il est humain de chercher la douleur et aussitôt à s'en délivrer.”¹ Ez a tétel alkotja a proust-i szerelem-tan alapját és külső megnyilvánulásainak lélektani magyarázatát. Vannak egyének, akik nem a boldogság, hanem a szenvedés után vágyódnak (doloristák) s természetes, hogy a szerelemben is megnyilvánul lelkialkatuknak ez a jellemző tulajdonsága. Az *A la recherche du Temps perdu* szerelmes hősei is ebbe a típusba tartoznak: Swann, Robert de Saint-Loup és főleg Marcel kimondottan dolorista hajlamúak. „Mon penchant maladif à la tristesse...”² mondja önmagáról Marcel és Saint-Loup is megállapítja róla, hogy

²⁸ P. I. 121. l.

²⁹ C'est ainsi qu'est interminable la jalousie, car même si l'être aimé, étant mort par exemple... P. I. 116. l.

¹ S. D. III. 60. l.

² F. II. 175. l.

lelkialkatánál fogva hajlamos a szenvedésre: „... Toi, qui aimes en tout la beauté et d'un tel amour, tu étais prédestiné à souffrir plus qu'un autre quand tu la rencontrerais dans une femme.”³ Ideges természete, túlságos érzékenysége, zárkózottsága, mind olyan tulajdonság, mely hozzájárult lelki adottságához s végtelenül kifejlesztette azt.

Proust kifejezetten hangsúlyozza, hogy a szerelemhez a szenvedés lényegesen hozzátartozik, sőt teljesen egyet jelent vele: „... L'amour, et la souffrance qui fait un avec lui...”⁴ Mihelyt a szenvedés eltűnik, a szerelem is elhalványul, elveszti hatóerejét s megszűnik: „Je n'aimais plus Albertine, car il ne me restait plus rien de la souffrance...”⁵ vagy Odette és Swann történeténél: „Le sentiment qu'il éprouvait pour cette dernière, n'étant plus mêlé de douleur, n'était plus guère de l'amour”.⁶ De nemcsak a szenvedés és szerelem viszonyát állapítja meg, hanem a szenvedés hasznát is hangsúlyozza: akkor lehetünk igazán hálásak a szeretett lénynak, ha boldogság helyett szenvedést jelent számunkra, mert nincsen értékebb dolog azoknál az igazságoknál, melyeket a szenvedés segítségével ismerünk meg.⁷ Proust itt a dolorizmus értelmét magyarázza a „boldog” szerelemmel szemben, mely szerinte elképzelhetetlen dolog.

Más érzelmektől elszigetelve, a fájdalom még nem indítja meg a szerelmet azzal szemben, aki szenvedést okoz nekünk: a sebész, aki esetleg megkínozz bennünket, semleges marad előttünk; de ha egy olyan lény okoz fájdalmat, akivel szívesen foglalkozunk, aki érzelmileg érdekel bennünket, a szerelem könnyen megszületik. Ez történik Marcel és Albertine között a balbec-i vicinálison, mikor a lány gyanútlanul elmeséli, hogy ismerte Mlle Vinteuil-t: „Ce qui m'avait brusquement rapproché d'elle, bien plus fondu en elle... c'était l'étreinte d'une douleur.”⁸

Vizsgáljuk meg részletesen a dolorista lelkialkatú alany

³ A. D. I. 37. l.

⁴ G. I. 146. l.

⁵ P. I. 25. l.

⁶ S. II. 146. l.

⁷ A. D. I. 129. l.

⁸ P. II. 186. l.

viselkedését a szerelemben. Swann állandóan arra törekszik, hogy minél nagyobb fájdalmat okozzon önmagának s ezt a féltékenységekben teljesen megtalálja. Odette-nek sikerül egyidőre megakasztani a szerelmes kínlását, de mihelyt Swann megérzi, hogy szerelme így csökkenőben van, tudata alatt újabb féltékenységi jelenetekre vágyik, ami természetesen fájdalommal is jár: „... Sa jalousie ne trouvait pas qu'il eût assez souffert et cherchait à lui faire recevoir une blessure plus profonde encore. Telle comme une divinité méchante, sa jalousie inspirait Swann et le poussait à sa perte.”⁹ Marcel szerelménél ugyanez ismétlődik meg: szenvedésének saját maga az okozója és állandó előidézője s bármennyire is menekül a fájdalom és bánat elől, mélyebb, öntudatlan természete újabb és újabb szenvedések után vágyódik.¹⁰ Ezt elősegíti az a törvény, hogy a szerelemben nyugalom nem lehetséges, mert bármit ér is el a szerelmes, az csak újabb kiindulási pont, mert mindig többet kíván. Másrészt pedig a fájdalom annyi formája áll rendelkezésére, hogy lehetetlen mind kimerítenie.

Marcel állandóan hangsúlyozza, hogy Albertine-hez a fájdalom és megszokás bilincsei köti s az a tudat, hogy a lány másoknak is tetszik. Vannak pillanatai, mikor nem szenved s ilyenkor tisztán látja, hogy Albertine mennyire jelentéktelen s ő is mennyire mellékes a lány előtt. Szeretné, ha valami szörnyű dolgot sikerülne megtudnia róla, mely eltávolítaná őt mindaddig, míg érzelme teljesen meg nem szűnne. „Elle était capable de me causer de la souffrance, nullement de la joie”,¹¹

De a szenvedés sem állandó folyamat, hanem apró fájdalom-részek egymásutáni következése, mely időnként megszakad s aztán más irányban folytatódik.¹² Proust azt is észreveszi, hogy a fájdalom megszűnését maga a fájdalom okozza: a szenvedő alany itt orvosa önmagának. A szenvedés a szeretett

⁹ S. II. 135. l.

¹⁰ Ce qu'il avait peut-être en lui (le chagrin) le plus cruel, c'est que j'en fusse moi-même l'artisan incoscient, volontaire, impitoyable et patient. F. II. 17. l.

¹¹ P. I. 36. l.

mondja Marcel.

¹² La permanence et la durée ne sont promises à rien pas même à la douleur. F. II. 45. l.

lényből árad felénk s a gyógyulás is onnan jöhet, mert bizonyos idő múlva vagy olyan gyűlöletes képet mutat a szeretett nőről, hogy nem kívánjuk többé látni, vagy olyan szelidet, hogy a szerencsétlen alany ismét álmodozni kezd s ez az állapot kizárja a szenvedést.¹³ Itt érintjük a szerelemben lévő ellenmondás lényegét is: az alany ugyanattól a lénytől várja, hogy enyhítsen szenvedésén, aki akarattal vagy öntudatlanul okozza szenvedését: „L'amour consiste seulement dans notre besoin de voir nos souffrances apaisées par l'être qui nous a fait souffrir.”¹⁴

„Il est humain de chercher la douleur et aussitôt à s'en délivrer.”¹⁵ A dolorista alany nemcsak keresi a fájdalmat, de szabadulni is igyekszik attól, bármilyen módon, de minél gyorsabban. Proust, aki két alkalommal is megjegyzi, hogy a szerelemnek titokzatos és független törvényei vannak,¹⁶ felfedezi a szerelem mechanizmusának egyik legfontosabb tételét: a fájdalomtól szabadulni igyekvő alany, érzelmi tevékenység, mozgás, változás, külső tett vagy elhatározás formájában keres kiutat, de szinte kivétel nélkül még jobban elrontja helyzetét s szenvedése megkétszereződik. „La manière désastreuse dont est construit l'univers psycho-pathologique veut que l'acte maladroit, l'acte qu'il faudrait avant tout éviter, soit justement l'acte calmant, l'acte qui, ourvant pour nous, jusqu'à ce que nous sachions le résultat, de nouvelles perspectives d'espérance, nous débarrasse momentanément de la douleur intolérable que le refus a fait naître en nous.”¹⁷ Történjék bármi, csak a mozdulatlanság szűnjék meg. Az alany helyzete hasonló ahhoz az emberéhez, aki megégeti kezét s mert képtelen mozdulatlanul elviselni a fájdalmat, össze-vissza futkos vagy vízbe dugja az égett felületet, de épen ezzel súlyosbítja szenvedését és állapotát. Mikor Marcel megkapja Albertine búcsúlevelét, melyben az megírja, hogy eltávozott, fájdalma olyan metsző, hogy

¹³ F. II. 45. l.

¹⁴ P. I. 127. l.

¹⁵ S. G. III. 60. l.

¹⁶ ... Sentant que son amour obéissait, lui aussi (tout comme l'astre) à des lois immuables et naturelles... S. II. 24. l. — ... Suivant ses propres lois inconnues et fatales. S. I. 183. l.

¹⁷ A. D. I. 68. l.

mihelyt magához tér kábultságából, rögtön a legkülönfélébb eszközökhöz folyamodik: elmegy érdeklődni Albertine rokonainak házmesteréhez, Saint-Loup-t magához rendeli s leküldi Touraine-ba, levelet ír Albertine-nek, majd sürgönyöz neki, s mindezt azért csinálja, mert a szerelem mechanizmusának következtében mozgásra, változásra van szüksége. „La souffrance d'un tel amour est de celles qui font invinciblement que le malade cherche dans *un changement de position* un bien-être illusoire.”¹⁸ Albertine természetesen megérzi Marcel levélének olvasásakor, hogy a hang szándékosan hideg és közömbös s mikor megtudja, hogy Saint-Loup náluk járt és nagynénjével beszélt, kedves, de fölényes levélben válaszol Marcelnak s örökre elbúcsúzik tőle. Ekkor táviratozik Marcel, hogy Albertine minden körülmények között jöjjön vissza, de már csak a lány nagynénje válaszol: „Mon pauvre ami, notre petite Albertine n'est plus...”¹⁹

A nyugalanság és bizonytalanság érzése, mely gyakori jelenség a szerelem folyamán, voltaképpen a szenvedésnek egyik formája. A szevedő alany két véglet között hánykolódik s a bizonytalanság okozta fájdalom éppolyan kegyetlen, mint a testi szenvedés. Swann-t annyira összetöri a végnélküli nyugalanság, hogy félelem nélkül gondol a halálra: „... C'était pour échapper moins à l'acuité des ses souffrances qu'à la monotonie de son effort.”²⁰

Említettük, hogy Proust szerint a szerelem csak akkor létezik, ha valamilyen vágy, nyugalanság vagy szenvedés táplálja, vagyis ha nem teljes. Az ember csak azt a lényt szereti, akit még nem birtokol teljesen.²¹ (Természetes, hogy ez a birtoklás itt lelkileg értendő.) A dolorista alanynál ez a tétel fokozott mértékben érvényesül: Marcel elérhetetlen célként törekszik Albertine birtoklásáért, s épen az akadályok: külső körülmények, Albertine természete, ösztönös védekezése fejlesztik ki s állandósítják szerelmét. Mihelyt nem kell a szeretett lényt barátnőtől féltetnie, nyugalansága csökken s szerelme is erőtlenebb lesz. „Ce calme que me procurait mon amie était

¹⁸ P. I. 127. l.

¹⁹ A. D. I. 97. l.

²⁰ S. II. 93. l.

²¹ On n'aime que ce qu'on ne possède pas tout entier. P. I. 145. l.

apaisement de la souffrance plutôt que joie".²² A tengerparti titokzatos, megfoghatatlan, szabad Albertine örökké nyugtalanította, de most, hogy fogságában van s minden percéről tudomása van, csak akadálnak és tehernek érzi. Nyugodt perceiben Marcel állandóan felveti a kérdést, hogy érdemes-e feleségül vennie a lányt, mennyi hátrány származik majd lekötöttségéből, milyen szórakozásoktól fogja őt ez a házasság megfosztani, melyeket mint független ember zavartalanul kihasználhatna. De ezek a józan gondolatok csak akkor vetődnek fel benne, ha teljesen nyugodt s nem bántja sem a féltékenységi, sem a lány visszautasítása.²³ „Tout être aimé... est pour nous comme Janus, nous présentant le front qui nous plaît si cet être nous quitte, le front morne si nous savons à notre perpétuelle disposition".²⁴

Nyugodt pillanataiban mindig elhatározza, hogy szakít Albertine-nel, annál is inkább, mert nem szerelmes belé. De mielőtt kijelentené szándékát, a lány gyanútlanul elejtett szava vagy hazugsága minden nyugalmit megsemmisíti s elválás helyett arra gondol, hogy milyen eszközökkel lehetne ártalmatlanná tenni s magához kötni kegyetlen ellenfelét: „J'appelle ici amour une torture réciproque",²⁵ a szerelem itt csakúgyan kölcsönös kínzás, melynek sem értelme, sem célja nincs. Tökéletesen illogikus jelenség ez az érzelem: az alany azt szeretné, ha a szeretett lény nem lenne titok előtte, minden célja arra irányul, hogy ismeretlen életébe behatolva közel hozza magához azt, de abban a pillanatban, mikor a szeretett lény ismeretlenségétől megfosztva nyitottan áll az alany előtt, s nem kínozza tudatosan vagy öntudatlanul, megszűnik minden vágyakozása, s eltűnik szerelme; csakis abban az esetben állandósulhat ez, ha szerencsétlen, vagyis szenvedést és örökös nyugtalanságot rejt magában.²⁶

²² P. I. 13. l.

²³ P. I. 34. l.

²⁴ P. I. 247. l.

²⁵ P. I. 149. l.

²⁶ L'image que je cherchais, où je me reposais... ce n'était plus d'Albertine ayant une vie inconnue, c'était une Albertine aussi connue de moi qu'il était possible (et c'est pour cela que cet amour ne pouvait être durable à moins de rester malheureux, car par définition il ne contentait pas le besoin de mystère... P. I. 100. l.

Marcel mellett Proust többi szerelmes hősei is dolorista természetűek. Swann állandóan szenved Odette szeszélye és hűtlensége miatt s mégsem kívánja, hogy fájdalma megszűnjék, mert tudja, hogy ez szerelmének elmúlását jelentené.²⁷ Robert de Saint-Loup-t Rachel annyira kínozza, hogy az inkább a teljes szakítást vállalja; a nő megijed a fenyegetésre, bocsánatot kérve közeledik a fiatalemberhez, aki látja, hogy az elválást sikerült kikerülnie s most csak a kibékülés kellemetlenségeire gondol.²⁸ Mihelyt a baj vagy a szenvedés megszűnt, az alany kijózanodik s egy pillanatra megszűnik szenvedélye.

Hogy Marcelnak mennyire belső természete ez a bizonytalanság utáni vágyódás, mutatja Mlle de Stermaria-val kezdődő befejezetlen szerelmének egy epizódja. Meghívja a lányt vacsorára a Bois-ba, Mlle de Stermaria elfogadja a meghívást, de ekkor Marcel feszültsége megszűnik: „Forcé maintenant de passer avec elle ma soirée, j'aurais préféré qu'elle restât libre et que je pusse chercher à revoir des femmes de Rivebelle.”²⁹ Mihelyt érzi, hogy a találkozás kikerülhetetlen, nem kívánja azt. De ez az érzés csak addig tart, míg Mlle de Stermaria egy levélben nem értesíti, hogy nem tud eljönni: „Je restai immobile, étourdi par le choc que j'avais reçu... Ce qui ajoutait à mon désespoir de ne pas voir Mme de Stermaria.”³⁰

Látjuk, hogy a dolorista alany szerelmének első jellemvonása a fájdalom keresése. Ezzel közvetlenül összefügg egy második jellemvonás, mely bizonyos fokban francia sajátosság: a fájdalom intellektuális élvezése. Marcel tökéletes jouisseur-típus: „... Pour moi, aimer charnellement c'était tout de même jouir d'un triomphe sur tant de concurrents.”³¹ Choderlos de Laclos regényhőseihez méltó kijelentés ez s egyszersmind jel-

²⁷ S. II. 78. l.

²⁸ Aussitôt qu'il eut compris que la rupture était évitée, il vit tous les inconvénients d'un rapprochement. G. I. 111. l.

²⁹ G. II. 76. l.

³⁰ G. II. 77–78. l. Proust egyszer mint lányt, máskor mint asszonyt emlegeti ezt a nőt. Ilyen ellenmondás egyébként többször előfordul nála, néha tudatosan is.

³¹ P. I. 102. l.

lemző az elbeszélőre.³² Marcelnál minden az agyvelőn keresztül történik: annak a tudata, hogy megcsókolhatja Albertine-t, jobban megörvendeztet, mint maga az ajándék; de mert nem akar mindent egyszerre, megkéri a lányt, hogy a következő alkalommal csókolhassa meg.³³ De nemcsak a boldogságot élvezi az intellektuson keresztül, hanem a fájdalmat is. Megállapítja, hogy a valóság megtudása a szenvedés mellett örömet is okoz, a felfedezés örömét, mert nyilvánvaló lesz előttünk valami, amit eddig csak homályosan sejtettünk. Mikor Albertine elmondja neki, hogy a Vinteuil-lánnyal együtt nevelkedett, Marcel fájdalmát csak az az intellektuális gyönyör semlegesíti némileg, hogy megérzései igazak voltak.³⁴

Életének legnagyobb fájdalma akkor éri, mikor Albertine hirtelenül, előzetes bejelentés nélkül megszökik tőle: „Ce malheur était le plus grand de toute ma vie.”³⁵ És mégis, a kíváncsiság, hogy miért és hova ment el szerelme, felülmúlja szenvedését is. Minden valószerűtlensége és végletessége mellett Proust megfigyelése teljesen igaz lélektani szempontból, sőt az alany részéről is érthető, hogy a szeretett lény rejtett indokait és céljait igyekszik megtudni s már a szenvedés pillanatában erre irányul figyelme.

De az alany nemcsak azért kíváncsi, hogy érdeklődését kielégítse s önmagának megmagyarázza a dolgokat, hanem, hogy mindezt a szeretett lény tudomására is hozza. Mikor Albertine halála után biztos dolgokat tud meg a lányról, csak azt sajnálja, hogy az nem vehet tudomást az ő értesültségéről: „Le besoin de savoir ayant toujours été surpassé dans mon amour pour Albertine, par le besoin de lui montrer que je savais.”³⁶

³² Hiába állítja az ellenkezőjét egy alkalommal: Le plaisir et la peine qui me venaient d'Albertine ne prenaient jamais pour m'atteindre le détour du goût et de l'intelligence. P. II. 247. l.

³³ G. II. 50. *Savoir* qu'embrasser les joues d'Albertine était possible, c'était un plaisir peut-être plus grand encore que celui de les embrasser.

³⁴ Et dans ce même temps de ma plus grande douleur, j'eus un sentiment presque orgueilleux, presque joyeux, d'un homme à qui le choc qu'il aurait reçu aurait fait faire un bond tel qu'il serait parvenu à un point où nul effort n'aurait pu le hisser. S. G. III. 216.

³⁵ A. D. I. 20. l.

³⁶ A. D. I. 165. l.

A dilettantizmus hatványozott megnyilvánulása ez, mely egyébként Swann jellemében is megvan. Odette gyöngéledik s éjfélkor hazaküldi Swann-t, aki gyanút fog, visszamegy s mikor az ablaktáblán átszűrődő fényt látja, biztos benne, hogy megcsalják. Szenved, de fájdalmát csökkenti a bizonyosság tudata: „Et peut-être, ce qu'il ressentait en ce moment de presque agréable, c'était... un plaisir de l'intelligence.”³⁷

Proust szerelem-elmélete az önzés hangsúlyozásával lesz teljes ellentéte Stendhal elméletének. A *Chartreuse de Parme* írója hangsúlyozza, hogy az igazi szerelem csak teljes önzetlenségen alapulhat s a szerelem erősségét az alany áldozatkészsége határozza meg;³⁸ vagyis Stendhal az ideális, hősi szerelmet minden másféle szerelmi megnyilvánulás fölé helyezi. Ezzel szemben Proust többször ismétli, hogy a szerelem teljesen önző, egoista érzelem s csak önámítás, ha az alany önzetlenségéről vagy lemondásról beszél: „... Ce point de vue égoïste qui est celui de l'amour...”³⁹ mondja Marcel; vagy egy más alkalommal: „... Mon total égoïsme...”⁴⁰ Sok mindent meg lehet magyarázni ennek az önvallomásnak a fényénél. Ha az alany nem szerelmes, nyugodtan és kényelmesen élvezi az adott helyzeteket, de mihelyt az érzelem hatalmába ejti, mindennek csak annyi értéke van, amennyit szerelme fel tud abból használni.⁴¹ A szerelmes alany szenved, ha nem viszonzózik érzelmét, de ő maga képtelen mások szenvedésével törődni: „... On se soucie peu de la douleur des autres...”⁴² A fiatal Marcel annyira önző, hogy amikor nagymamája nem érkezik délben rendes időre haza, első gondolata az, hogy ha valami szerencsétlenség érte, ha véletlenül egy kocsis elgázolta, nem mehet délután a Champs-Élysées-re s nem láthatja Gilberte-et: „... On n'aime plus personne dès qu'on aime.”⁴³

³⁷ S. II. 55. l.; V. ö. még: S. II. 137. l.

³⁸ „Je ferais les plus grandes sacrifices sans les sentir. On n'a point généralement une idée juste des sacrifices que font faire les grandes passions.” Journal, 215. Idézve Delacroix: La psychologie de Stendhal. 87. l.

³⁹ F. III. 221. l.

⁴⁰ F. III. 121. l.

⁴¹ S. II. 172. l.

⁴² A. D. I. 16. l.

⁴³ S. II. 165. l.

De az alany nemcsak környezetével, hanem elsősorban a szeretett lénnyel szemben önző. Gyakran megtörténik, hogy Albertine hazudozik Marcelnek s szenvedést okoz neki: de a szerelmes fájdalom helyett csak gyűlöletet érez, mely még jobban hozzáköti a lányhoz. E kétségbeesett pillanatokban megvetjük azokat, akiket szeretünk: rövid, de kikerülhetetlen pillanatok, melyek a *saevus amor* vigasztalan mélységeit mutatják meg: „Si j'étais d'humeur sombre, toutes mes colères contre elle renaîtraient... je sentais l'impossibilité d'être jamais heureux par elle, je ne voulais plus que lui faire du mal et l'empêcher d'appartenir aux autres”,⁴⁴ mondja Marcel, Albertine iránti szerelméről. A szerelemben beáll az az idő, mikor az alany a szeretett lény halálát kívánja, mert így legalább megszűnne szenvedése.⁴⁵ Odette iránti szerelmében Swann is eljutott erre a pontra,⁴⁶ de ő nem győződhetik meg, mint később Marcel, hogy a szeretett lény halála nem változtat semmit sem érzelmeinkben s nem szünteti meg szenvedésünket. Marcel önző, embertelen kívánsága beteljesül: Albertine-t szerencsétlenség éri, de a szerelmes rájön arra, hogy szenvedése csak akkor szűnt volna meg, ha szívében is meghalt volna a lány. „Jamais elle n'y avait été plus vivante.”⁴⁷

Nem lehet csodálkozni, hogy az ilyen sötét színekből összetett szerelmi elmélet mély pesszimizmusba torkollik s vigasztalan képet ad arról az érzelemről, mely minden embernek egyik középponti problémája. Proust filozófiai rendszerében az ember teljesen elszigetelt lényként áll: a kapcsolatok, melyek két ember között fennállanak, csak látszólagosak s csak gondolatunkban léteznek. Bárhogyan is áztatjuk magunkat, bármit is csinálunk, elszigetelten élünk. „L'homme est l'être qui ne peut sortir de soi, qui ne connaît les autres qu'en soi,

⁴⁴ A. D. I. 57. l.

⁴⁵ ... S'il lui en (de l'accident) était arrivé un, ma vie, au lieu d'être à jamais empoisonnée par cette jalousie incessante, eût aussitôt retrouvé sinon le bonheur, du moins le calme par la suppression de la souffrance. A. D. I. 96.

⁴⁶ Quelquefois il espérait qu'elle mourrait sans souffrances dans un accident... S. II. 127. l.

⁴⁷ A. D. I. 100. l.

et, en disant le contraire, ment."⁴⁸ Az író pesszimizmusának ez az alapja. S ha két ember között lehetetlen minden kapcsolat, mennyivel lehetetlenebb a szerelemben, ahol a lények az érzelm sajátos jellegénél fogva ellenséggé állanak szemben egymással s önzésükben először önmagukkal törődnek. A szerelem gyógyíthatatlan betegség, mely mindig más és más oldalról okoz fájdalmat s nem védekezhet senki sem ellene, mert titokzatos törvényei előtt megsemmisül az akarat és a büszkeség. Aki kívülről szemléli, nem érti meg, hogyan lehet ilyen jelentéktelen dolgok miatt szenvedni s egy legjobb esetben közepszerű lényért mindent feláldozni: „C'est à peu près comme s'étonner qu'on daigne souffrir du choléra par le fait d'un être aussi petit que le bacille virgule”.⁴⁹

A boldogság rendellenes állapot a szerelemben⁵⁰ s ha látzólag néha mégis jelentkezik, annak az az oka, hogy az alany lelkében bizonyos időközökben megszűnik a szenvedés s ez a szenvedéshiány nyugaltságot idéz elő. „En réalité dans l'amour il y a une souffrance permanente, que la joie neutralise, rend virtuelle, ajourne...”⁵¹ Proust mély pszichológiával és az érvek sorozatával bizonyítja be, hogy a szerelemben nincs a boldogság számára hely, s ha minden meggátló eszköz megszűnik, maga az emberi természet tör az ember ellenére: „Le bonheur ne peut jamais avoir lieu. Si les circonstances arrivent à être surmontées, la nature transporte la lutte du dehors au dedans et fait peu à peu changer assez notre cœur pour qu'il désire autre chose que ce qu'il va posséder. Et si la périépie a été si rapide que notre cœur n'a pas eu le temps de changer, la nature ne désespère pas pour cela de nous vaincre, d'une manière plus tardive, il est vrai, plus subtile, mais aussi efficace. C'est alors à la dernière seconde que la possession du bonheur nous est enlevée, ou plutôt c'est cette possession même que par une ruse diabolique la nature charge de détruire le bonheur. Ayant échoué dans tout ce qui était du domaine des faits et de la vie, c'est une impossibilité psychologique du bon-

⁴⁸ A. D. I. 58. l.

⁴⁹ S. II. 116. l.

⁵⁰ C'est dans l'amour un état anormal. F. I. 214. l.

⁵¹ F. I. 214. l.

heur que la nature crée. Le phénomène du bonheur ne se produit pas ou donne lieu aux réactions les plus amères.⁵² Ez a tétel a dolorista szerelem védelme, s egyúttal az író pesszimiztikus világszemléletének igazolása.

Az okszerűség (causalitas) lassú munkája következtében, mely az összes lehetséges helyzeteket előidézi, a legtöbbször elkövetkezik az az idő, amikor a szeretett lény viszonzná az alany érzelmét; de ezt a percet, épen a szerelem türelmetlen jellegénél fogva képtelenek vagyunk kivárni, s azon idő alatt, amíg a szeretett lény átalakul, megváltozik az alany is, régi *énje* megsemmisül, s az, aki után annyira vágyódott, közömbös lesz előtte. A boldogság tehát itt sem lehetséges. Ez történik Swann és Odette, majd Marcel és Gilberte Swann között. Swann minden vágya arra irányul, hogy Odette-et teljesen magához kösse, de mikor évekkel később eléri ezt s feleségül veszi, már nem szereti, s minden tette vagy gondolata közömbös előtte.⁵³ Marcel is reménytelenül szerelmes Gilberte-be, lemond róla, elfelejti, s mikor évekkel később összekerülnek, a lány hiába igyekszik Marcel szerelmét megnyerni: a régi *én* meghalt, s a mostani közömbös Gilberte iránt. „Nos désirs vont s'interférant, et dans la confusion de l'existence, il est rare qu'un bonheur vienne justement se poser sur le désir qui l'avait réclaté.”⁵⁴

„Néant de l'amour”⁵⁵ állapítja meg Marcel, de hiába látja be, hogy a szerelem nem valóságos dolog, teljesen egyéni érzelem, s előidéző oka mindig tévedés,⁵⁶ állandóan új szerelem után vágyakozik. „La curiosité amoureuse est comme celle qu'excitent en nous les noms de pays; toujours déçue, elle renaît et reste toujours insatiable.”⁵⁷ Azokra a meghitt esti órákra gondol, melyeket Albertine-nel töltött együtt, nem sejtven, hogy látszólag nyugalmas boldogsága mennyi közvetlen veszélyt és későbbi bajt rejt el előle: „Instants doux, gais, innocents en

⁵² F. II. 36. l.

⁵³ F. I. 62. l.

⁵⁴ F. I. 86. l.

⁵⁵ F. III. 129. l.

⁵⁶ ... L'amour sentiment qui, quelle qu'en soit la cause, est toujours erroné. S. D. III. 12. l.

⁵⁷ P. I. 195. l.

apparence et où s'accumule pourtant la possibilité en nous insoupçonnée, du désastre, ce qui fait de la vie amoureuse la plus contrasté de toutes, celle où la pluie imprévisible de souffre et de poix tombe après les moments les plus riants et où ensuite, sans avoir le courage de tirer la leçon du malheur, nous rebâtissons immédiatement sur les flancs du cratère d'où ne pourra sortir que la catastrophe...⁵⁸ De a dolorista alanynak ez a fojtott, örökké fenyegető és nyugtalan légkör az éltető eleme; mihelyt nyugodtság és boldogság veszi körül, fulladozni kezd, mint Proust a tavaszi mezőn, mert asztmája nem képes elviselni a virágok illatát.

VI.

A szeretett lény lelkialkata.

Proust szerint a szerelem teljesen szubjektív érzélem, melyben az alany minden kölső körülménytől vagy adottságtól függetlenül képzelel el a szeretett lényt, aki a valóságban nem is létezik. A nyugtalanság és a szenvedés megindulását az idézi elő, hogy az alany képzeletében élő lény ellentétbe kerül valódi megfelelőjével, aki természeténél és független egyéniségénél fogva nem engedelmeskedik az alany önző és zsarnoki akaratának. A dolorista szerelmes még súlyosbítja helyzetét azzal, hogy ösztönszerű megérzéssel mindig olyan nőt választ ki magának, aki ellentétes lelkialkatával és egyéb tulajdonságaival tudtán és akaratán kívül állandó szenvedést képes okozni neki. „Notre nature... crée elle-même nos amours, et presque les femmes que nous aimons, et jusqu'à leurs fautes.”¹ Előfordulhat az az eset is, hogy tévedésből olyan lény indítja meg az érzelmet, aki bizonyos tulajdonságok híján van; ilyenkor két megoldás lehetséges: vagy észreveszi az alany még a szerelem megszületése előtt, hogy érzelme nem a természetének megfelelő lényre irányult s ekkor a meginduló érzelemfolyamat

⁵⁸ P. I. 107. l.

¹ F. I. 219. l.

megsemmisül; vagy nem veszi észre, szerelme megszületik, de a félreértés később szenvedések okozójává válik. Mikor Marcel először látja a tengerparti lányokat, feltűnik neki Andrée fiatalos féktelensége. Későbbi együttlétük folyamán megtudja, hogy a lány beteges, ideges lény, vagyis épen ellentéte annak, aminek tévedésből elképzelte s bármennyire is tetszik neki egyébként, tapogatódzó érzelme megsemmisül. „Ma déception, suite d'une erreur initiale sur ce qu'était Andrée, n'eut, en fait, aucune importance pour moi. Mais l'erreur était du genre de celles qui, si elles permettent à l'amour de naître, et ne sont reconnues pour des erreurs que lorsqu'il n'est plus modifiable, deviennent une cause de souffrances.”² Proust nem mondja meg, hogy mi okozza ebben az esetben a szenvedést, de amennyiben az ilyenkor is jelentkezik, a jelenség megint azt bizonyítja, hogy zavartalan boldogság még akkor sem lehetséges, ha az alany tévedésből olyan lénybe lett szerelmes, aki nem alkalmas arra, hogy megkínozza.

Proust megemlíti azokat a tulajdonságokat, melyek a dolorita alany nőtipusát jellemzik. Elsősorban az szükséges, hogy a szeretett lény lelkialkata különbözzék az alanyétól: minél nagyobb az eltérés, annál kikerülhetetlenebb lesz a szerelem. Andrée tetszik Marcelnek, de túlságosan okos és ideges ahhoz, hogy a fiatalember kíváncsiságát felkeltse.³ Gilberte és később Albertine azért ragadják meg Marcellt, mert teljesen ellentétes lelkialkatúak: a törékeny, ideges, szemlélődő fiatalemberrel szemben „elles avaient la même étoffe de santé, et dans les mêmes joues sensuelles toutes les deux un regard dont on saisissait difficilement la signification”.⁴ Hangsúlyozni kell, hogy ez a kiválasztás teljesen ösztönösen történik, aminthogy maga a szerelem is ösztönszerű érzés. Az alany olyan lény után vágyódik, akit magához hasonlíthat, vagyis akinek a lelkialkata és természeté eltérő az övétől. Ebből következik a szeretett lény lelkialkatának második jellemző vonása: öntudatlan felületeség, önzés és erős akarat legyen benne, melyek mind arra fog-

² F. III. 244. l.

³ Pour que j'aimasse vraiment Andrée, elle était trop intellectuelle, trop nerveuse, trop maladive, trop semblable à moi, ... remplie de quelque chose que je connaissais trop. F. III. 244. l.

⁴ A. D. I. 138. l.

nak szolgálni, hogy megnyilvánulásuk szenvedést és örökös nyugtalanságot okozzon az alanynak: „...Eliminant toutes celles (les femmes) qui ne nous seraient pas à la fois opposées et complémentaires, c'est-à-dire propres à satisfaire nos sens et à faire souffrir notre coeur.”⁵ Vagyis a szeretett lény lelki-alkata nemcsak ellentétes, hanem kiegészítő is legyen: így egészíti ki Albertine temperamentuma Marcel szemlélődő természetét, művészi megnyilvánulások iránti hajlama Marcel áradó közlékenységét és oktatásvágyát.

Mindezen tulajdonságok mellett szükséges, hogy a szeretett lény külső alkata megfeleljen az alany természetének. Gilberte és Albertine között külső eltérések vannak ugyan,⁶ de egyúttal egyezések is s ez magyarázza meg, hogy Marcel miért épen őt szerette meg a tengerparti lányok közül. „Je pouvais voir que la personnalité sensuelle et volontaire de Gilberte avait émigré dans le corps d'Albertine, un peu différent, il est vrai, mais présentant des analogies profondes.”⁷ Mindig az alany állandó természete és vérmérséklete választja ki a neki megfelelő lényeket, akik így egy típusba tartoznak. Az elbeszélő nem írja le, hogy mi tetszett neki Gilberte és Albertine külsején, de Swann történeténél hangsúlyozza, hogy a szépség mellékes elem a szerelemben.⁸ Ami okvetlenül szükséges, az a szenvedés, s a szeretett lény minden különösebb erőfeszítés nélkül, adottságainak (önzés, felületesség, közömbösség stb.) közvetlen megnyilatkozásaival képes ezt időről időre előidézni. Albertine szereti Marcelt, s mert nem akarja szándékosan megkínózni, azért titkolodzik s hazudik vele szemben; de a szerelmes megsejti a titkokat, rájön a hazugságokra s így a lány épen azokkal az eszközökkel okoz neki fájdalmat, melyek arra szolgálnak, hogy a szenvedéstől megkíméljék. „Elle (Albertine) était de ces femmes à qui leurs fautes pourraient au besoin tenir lieu de charme.”⁹ Az elbeszélő megtörtént esetek elmesélés-

⁵ F. III. 178. l.

⁶ Car Albertine, grosse et brune, ne ressemblait pas à Gilberte, élancée et rousse... A. D. I. 138. l.

⁷ A. D. I. 138. l.

⁸ E pontban Stendhal ellenkező nézeten van: „Avant la naissance de l'amour, la beauté est nécessaire comme *enseigne*. De l'Amour. 31. l.

⁹ P. I. 205. l.

sével magyarázza meg Albertine természetét. Egy alkalommal Marcel kérleli, hogy maradjon vele estig Balbec-ben, de a lány fontos látogatásra hivatkozik: egyik idősebb nőismerősét kell meglátogatnia. Marcel egy ideig könyörög, de mert Albertine hajthatatlan, legalább el szeretné kísérni. A lány most hirtelen megváltoztatja elhatározását, beleegyezik, hogy együtt menjenek el sétálni, de az ellenkező irányba. Marcel megérzi, hogy valamit titkol előtte: „Je sentais qu'Albertine renonçait pour moi à quelque chose d'arrangé qu'elle ne voulait pas me dire, et qu'il y avait quelqu'un qui serait malheureux comme je l'étais.”¹⁰ De bármilyen tisztán is látja a szeretett lény természetét, nem képes s nem is akar okulni. Szenvedésre hajló alkata megelégedett, mert Albertine folytonos fájdalmat okoz neki s ha enyhülésre van szüksége, azt is csak a szeretett nő nyújthatja. Bármilyen különböző megnyilvánulása legyen a szeretett lénynak, végeredményben két arcát látjuk, aszerint, hogy a magunkénak vagy más célok után futónak érezzük: „La première de ces personnalités possède la puissance particulière qui nous empêche de croire à la réalité de seconde, le secret spécifique pour apaiser les souffrances que cette dernière a causées. L'être aimé est successivement le mal et le remède qui suspend et aggrave le mal.”¹¹

VII.

A szerelem megszűnése.

A szerelem pszichológiai tényezőinek (képzelet, akarat, megszokás, hazugság), a féltékenységek, a dolorizmusnak és a szeretett nő lelkialkatának vizsgálásánál rámutatunk arra, hogy Proust szerelmes alakjai: Swann, Marcel, Saint-Loup legfeljebb árnyalatokban különböznek egymástól, de lényeges megnyilvánulásaikban teljes egyezést mutat-

¹⁰ S. D. III. 15. l.

¹¹ S. D. III. 60. l.

nak.¹ Csak az akarat szerepével kapcsolatban állapítottuk meg, hogy Marcel két nagy szerelmét, egyéb tényezők eltérése mellett az különbözteti meg, hogy amíg Gilberte iránti szerelmében a szerelmes akarata, főleg az elválás alkalmával, tényleges szerepet játszik, addig Albertine-nel kapcsolatban az akarat teljesen megbénul, s legcsekélyebb működésre is képtelen.

Mielőtt a szerelem megszűnésének egymástkövető periódusait és törvényeit megvizsgálnók, hangsúlyoznunk kell, hogy a proust-i szerelmek közül csak Swann—Odette és Saint-Loup—Rachel esetében azonos a megszűnés menete; Marcel és Gilberte története teljesen eltér akár az előbbiektől, akár a Marcel—Albertine szerelem befejezésétől. Swann és Saint-Loup szerelmeinél Proust nem tárgyalja részletesen a megszűnést,² de annál alaposabban analizálja Marcel két szerelmének végső korszakát. Említettük, hogy a Marcel—Gilberte szerelem befejezésénél elsődrendű szerep jut az alany akaratának: ez annál könnyebben történhetett meg, mert a szerelem itt teljesen egyoldalú volt, és sem megszokás, sem a fiziológiai vágy nem szerepelt lényeges tényezőként.

Mindezeket előre bocsátva, megkezdhetjük a szerelem befejeződésének részletes vizsgálatát. Az érzelmi életben elkövet-

¹ Swann-t és Marcel-t éppen lelkialkatuk és érzelmi megnyilvánulásai egyezése miatt azonosítja a kritikusok nagyrésze.

² A folymat itt a következő: A szerelmes alany annyira belefáradt az állandó bizonytalanságba s szenvedésbe, hogy megadva magát sorsának, nem lázad fel a szeretett tetteivel szemben s kényszerűségből teljes szabadságot ad neki. A bizonytalanság kínzó érzése helyett így legalább biztosan tudja, hogy az most megcsalja őt. Proust „lamentable période”-nak nevezi ezt a végső korszakot: „Une fois cette période commencée, on est forcément vaincu. Heureux ceux qui comprennent assez tôt pour ne pas prolonger une lutte inutile, épuisante et où la jalousie se débat si honteusement que le même homme... se résigne plus tard à la laisser sortir seule, quelquefois avec celui qu'il sait son amant, préférant à l'inconnaissable cette torture, du moins connue!... La jalousie finit ainsi faute d'aliments.” P. I. 142—143. I. Swann-nak nincs annyi ereje, hogy ő utazzék el Párizsból, de azt nem akadályozza meg, hogy Odette Verdurin-ékkel és Forcheville-lel hosszabb útra ne induljon. Mikor Odette egy év múlva visszatér, Swann szerelme befejeződött, az egykori szeretett lény közömbös előtte s ő őszintén mondhatja: „Dire que j'ai gâché des années de ma vie, que j'ai voulu mourir, que j'ai eu mon plus grand amour, pour une femme qui ne me plaisait pas, qui n'était pas mon genre!” S. II. 150. I.

kezik az a korszak, amikor az alany minden erőfeszítése és vágya, hogy a szeretett lényt magához kösse, hiábavalónak bizonyul. Tehetetlenségében és a szerelem mozgási törvényének következtében végső cselhez folyamodik: elválásról, szakításról beszél, hogy a szeretett lényt elérzékenyítse vagy megfélemlítse, s ilymódon közel hozza magához. Kétségbeesésében Marcel végigjátszik egy „comédie de rupture”-t: a kikerülhetetlen elválásról kezd Albertine-nek beszélni, s annyira bemerül a játékba, hogy teljesen átéli, mintha valóság lenne; a lány ellenben, akár mert érzi, hogy a szerelmes nem őszinte, akár mert nem köti szerelem Marcelhez, sajnálkozást színlel ugyan, de beleegyezik az elválásba. „Albertine n'avait pour moi que de l'amitié, le renoncement... lui coûtait moins.”⁴ Proust szerint az ilyen szakítási jelenetek a szeretettel való együttélés lehetetlenségét fejezik ki, s előjelei a nemsokára bekövetkező tényleges elválásnak: „Dans ces mensonges (de rupture) nous sentons bien qu'il y a de la vérité, que, si la vie n'apporte pas de changements à nous amours, c'est nous-même qui voudrions en apporter ou feindre et parler de la séparation, tant nous sentons que tous les amours et toutes choses évoluent rapidement vers l'adieu.”⁵

„Le temps passe, et peu à peu tout ce qu'on disait par mensonge devient vrai...” Mikor a szerelmes a *comédie de rupture*-t eljátszotta, nem sejtette, hogy Albertine néhány nappal később megszökik tőle, s a játék valósággá lesz. Az elválás megtörténik, s az alany csak most veszi észre, hogy mennyire szerette azt a lányt, akit nyugodt perceiben tehernek és akadálnak érzett. Minden igyekezete most az, hogy Albertine-t visszatérésre bírja, de terve nem sikerül: a leányt röviddel az elszökés után szerencsétlenség éri, s meghal. Proust mély pszichológiával mutatja meg, hogy a szeretett lény halálával az alany érzelme nem szűnik meg: Marcel lelkében Albertine változatlanul él, tettei szenvedést okoznak, s újabb kutatásokra ösztönzik a féltékeny szerelmest.⁶ Egy fizetett alkalmazottat küld Balbec-be és Touraine-be, hogy az a lány élete után nyo-

⁴ P. II. 210. l.

⁵ P. II. 206. l.

⁶ A. D. I. 152. l.

mozzon, s mikor Aimé levélben beszámol Albertine állítólagos tetteiről, az alany fájdalma nem ismer határt. „J'avais bien souffert à Balbec quand Albertine m'avait dit son amitié pour Mlle Vinteuil. Mais Albertine était là pour me consoler.”⁷ De most nincs itt a szeretett lány, s nem csillapíthatja az alany fájdalmát tagadásával vagy őszinte beismerésével. A halott Albertine így jobban kínozza, mint az élő. De épen ez a teljes szenvedés segíti elő és siettetí a szerelem megszűnését: „Je dus souffrir beaucoup pendant cette période-là, mais je me rends compte qu'il fallait que ce fût ainsi. On ne guérit d'une souffrance qu'à condition de l'éprouver pleinement”.⁸ A fájdalom teljessége után megkezdődik a szerelem lassú megszűnése.

Proust szerint először a *vágy* kezd gyengülni s fokozatosan eltűnni. Az alany azt hiszi, hogy vágya mindent meg képes változtatni, s azért hiszi ezt, mert más megoldást nem tud elképzelni. De az idő múlásával épen az történik meg, amitől a legjobban félt, s ami az egyetlen megoldás: ő változik meg, s vele együtt vágya is. „La situation que nous espérions changer parce qu'elle nous était insupportable, nous devient indifférente.”⁹ Még azt reméli titkon, hogy talán Albertine nem halt meg, csak megsérült, s most arra vár, hogy Marcel visszahívja,¹⁰ de vágya megszűnésével eltűnik ez a remény is. Az alany több különböző egyéniség-rész összetétele, s érzelme csak akkor szűnik meg, ha ezek az egymással összefüggő, de különálló részek egyenként mind meghalnak benne.¹¹ Az elmúlt évek és napok mind a szeretett lény emlékét idézik fel, mely addig él az alany lelkében, míg az egyéniség teljes változása be nem következik.

Másrészt a felejtéshez az is szükséges, hogy az alany lelkében élő szeretett lény minden egyes képe megszűnjék létezni: „Pour me consoler ce n'est pas une, ce sont d'innombrables Albertine que j'aurais dû oublier. Quand j'étais arrivé à sup-

⁷ A. D. I. 175. l.

⁸ A. D. I. 192. l.

⁹ A. D. I. 59. l.

¹⁰ A. D. I. 154. l.

¹¹ A. D. I. 118. l.

porter le chagrin d'avoir perdu celle-ci, c'était à recommencer avec une autre, avec cent autres".¹²

Láttuk a szerelem születésénél, hogy ha az alany hosszabb ideig nem látja azt a lényt, aki érdeklődését felkeltette, a szerelem nem fejlődhetik ki. A szerelem utolsó korszakában ugyanez a jelenség ismétlődik meg: mihelyt a folytatólágosság megszakad, az érzés is elhalványul, s bizonyos idő múlva megszűnik.¹³ Marcel szerelme a halott Albertine-hez csak árnyéka az élő lány iránt megnyilvánult érzelmének; mindkettő egyformán engedelmeskedik a feledés törvényeinek, de mert az árnyék tehetetlen és önálló mozgásra képtelen, az alany könnyebben hasonítja magához, vagyis gyorsabban szünteti meg. A feledés törvénye érvényesülni kezd: már vannak pillanatok, mikor a szerelmes nem érez szenvedést, de a következő percben a fájdalom ismét jelentkezik.¹⁴ A szenvedésnek és nyugaltságnak ez a szabálytalan váltakozása jelenti, hogy a szerelem megszűnésének első periódusa befejeződött. A szerelem megszűnésének második időszakát a szeretett lény eszményesítése és ellégiesítése jellemzi. A féltékenységi kínzó érzését az emlékezés és a szánalom váltja fel az alany lelkében: mindaz, amit eddig jelentéktelennek látott, most megszépítve és igazi értékében jelentkezik, éppen azért, mert visszavonhatatlanul eltűnt.¹⁵ Albertine kedvessége, finomsága és okossága a távolból tisztán csillog, s Marcel szenvedés helyett szeretettel gondol a halottra. Épúgy mint a szerelem kezdetén,¹⁶ most is saját lelkének képét vetíti a szeretett lényre, s a visszaverődő képről azt hiszi, hogy az a lány lelkét tükrözi: „L'infini de l'amour, ou son égoïsme, fait que les êtres que nous aimons... ne sont

¹² A. D. I. 100. l.

¹³ A. D. I. 185. l.

¹⁴ Ce calme que je venais de goûter, c'était la première apparition de cette grande force intermittente, qui allait lutter en moi contre la douleur, contre l'amour, et finirait par en avoir raison. A. D. I. 53. l.

¹⁵ A. D. I. 127. l.

¹⁶ Quand on aime, l'amour est trop grand pour pouvoir être contenu tout entier en nous; il irradie vers la personne aimée, rencontre en elle une surface qui l'arrête, le force à revenir vers son point de départ et c'est ce choc en retour de notre propre tendresse que nous appelons les sentiments de l'autre et qui nous charme plus qu'à l'aller, parce que nous ne connaissons pas qu'elle vient de nous. F. II. 15. l.

qu'un lieu immense et vague où s'extériorisent nos tendresses".¹⁷ De az állandó eszményítéssel párhuzamosan az alany tovább kutat a szeretett lény ismeretlen tettei után, s a legjelentéktelenebb nyom is fájdalmat okoz neki.

Az alany egyénisége észrevétlenül megváltozik, eltűnik az az idő, amikor nem volt képes a halott Albertine-t elképzelni: most már azon csodálkozik, hogy hogyan élhetett a meghalt kedves élőként az emlékében. Attól kezdve, hogy az élő lány helyett a halott kerül előtérbe, az alany ítélete is megváltozik: eddig minden bizonyítékkal szemben elhitte, hogy a szeretett nő ártatlan, most mindinkább az a meggyőződése, hogy Albertine állandóan hűtlen volt hozzá, de nem érez különösebb fájdalmat.¹⁸ Proust szerint ez a megszokás semlegesítő erejének a következménye: mialatt az alany hozzászokik a szeretett lény bűnösségének tudatához, a bűnösség okozta fájdalom állandóan tompul, s végül teljesen megszűnik. Marcel szerelméről ez az állapot észrevehetetlen lassúsággal áll be.

Láttuk, hogy a szerelem kezdetén az alany érdeklődése nem egy lényre irányul kizárólagosan, hanem több, egymáshoz bizonyos tekintetben hasonló személy között oszlik meg. A szerelem megszűnésénél ez a jelenség megfordított sorrendben történik: a szeretett lény megszűnik kizárólagosan létezni és az alany több személy iránt kezd egyszerre érdeklődni. Proust megállapítja, hogy a befejezésnél ugyanazok a törvények érvényesülnek, mint a kezdetnél: a szerelmes fordított irányban áthalad mindazokon az állomásokon, melyeket egyszer már érintett.¹⁹ Marcel érdeklődni kezd idegen nők iránt, s főleg olyanok vonzzák, akik a mellett, hogy külsőleg is hasonlítanak Albertine-hez, viselkedésükben, érdeklődésükben is a halott lányt idézik fel előtte.²⁰ De lehetetlent kíván, mert bármennyire is hasonlít a kiválasztott lány Albertine-hez, nem képes elfeled-

¹⁷ A. D. I. 128. l.

¹⁸ A. D. I. 188—192. l.

¹⁹ Je sentais qu'avant de l'oublier tout à fait, avant d'atteindre à l'indifférence initiale, il me faudrait... traverser en sens inverse tous les sentiments par lesquels j'avais passé avant d'arriver à mon grand amour. A. D. II. 7. l.

²⁰ A. D. I. 218—223. l.

tetni, azt, mert a halott lányra emlékeztetve az alanyt, állandóan annak távollétét idézi fel.

A szerelem megszűnésének harmadik s egyúttal utolsó periódusa a megelőző két időszakkal összehasonlítva lényegesen hosszabb ideig tart s az jellemzi, hogy nyugtalanság és szenvedés helyett az alany lelkét ködszerű, melankólikus érzés tölti be. Mindaz, ami a szeretett lényel összefüggésben van, helyek, évszakok, személyek, még érdeklik az alany lelkét, de csak mint egy kedves halott emlékét felidéző dolgok: „... Tout ce qui se rattachait à elle, lieux et gens, me faisait éprouver une curiosité où il y avait plus de charme que de souffrance.”²¹ Marcel a végső időszak három állomására emlékezik csak, melyek egyenként megmutatják neki, hogy Albertine iránt érzett egykori szerelméből mi maradt még meg.

Az első emlék időpontja körülbelül Albertine halála utáni kilencedik hónap: Marcel a Bois-ban sétál; a mellette elhaladó lányok felidézik a szeretett nő emlékét, jóleső szomorúság fogja el, de nem szenved. „L'oubli continuait à faire en moi de tels progrès que le souvenir d'Albertine ne m'était plus cruel, c'est-à-dire était changé.”²² Két nap múlva meglátogatja Mme Guermantes-ot, s egykori, régen elfelejtett szerelmével, Gilberte-tel találkozik itt, akivel szemben most teljesen közömbös. Mme de Guermantes meghívja egy színházi előadásra, de Marcel Albertine halála miatti gyászra hivatkozik. „C'est à partir de ce moment-là que je commençai à écrire à tout le monde que je venais d'avoir un grand chagrin, et à cesser de le ressentir.”²³

A Gilberte-tel való találkozás után Andrée látogatja meg Marcellt; ez a feledés végső periódusának második állomása, ahol az alany észreveszi, hogy érzelme egy árnyalattal megint elhalványult.”²⁴ A szeretett lény emléke „n'était plus qu'une transition à de nouveaux désirs, comme un accord qui prépare des changements d'harmonie.”²⁵ De Albertine tettei még akkor is érdeklik, mikor a fizikai és érzelmi vonzalom megszűnt. Marcel kérdéseire Andrée mindent elmesél Albertine-ről, s az alany

²¹ A. D. II. 7. l.

²² A. D. II. 11. l.

²³ A. D. II. 58. l.

²⁴ A. D. II. 68. l.

²⁵ A. D. II. 70. l.

olyan dolgokat tud meg, melyek minden elképzelését meghaladják; de sem fájdalmat, sem bosszúságot nem érez: „... Les paroles concernant Albertine, comme un poison évaporé, n'avaient plus leur pouvoir toxique. Elle m'était déjà trop lointaine.”²⁶ A kíváncsiság érzésén kívül semmi sem maradt meg az alany végzetes és örökkétartónak látszó szerelméből.

A szerelem teljes megszűnését az alany Velencében veszi észre egy véletlen tévedéssel kapcsolatban. Egy este táviratot kézbesítenek neki, mely meglepi, de nem okoz semmi örömet: „Mon ami, vous me croyez morte, pardonnez-moi, je suis très vivante, je voudrais vous voir, vous parler mariage, quand revenez-vous? Tendrement Albertine.”²⁷ Az egykor szeretett lény hiába él: meghalt az alanyban és semmi sem támaszthatja fel. Vagy inkább az alany régi énje halt meg s ezt lehetetlen feltámasztani.²⁸ A szerelem teljesen megszűnt s mint egykor Swann, most Marcel is fölényes nyugalommal állapítja meg: „Mon amour pour Albertine n'avait été qu'une forme passagère de ma dévotion à la jeunesse. Nous croyons aimer une jeune fille, et nous n'aimons hélas! en elle que cette aurore dont son visage reflète momentanément la rougeur.”²⁹

²⁶ A. D. II. 75. l.

²⁷ A. D. II. 136. l.

²⁸ J'aurais été incapable de ressusciter Albertine parce que je l'étais de me ressusciter moi-même, de ressusciter mon moi d'alors. A. D. II. 138. l.

²⁹ A. D. II. 141. l. — Marcel néhány nappal később megtudja, hogy a táviratot nem Albertine adta fel, aki régen meghalt, hanem Gilberte: „Comme l'originalité assez factice de l'écriture de Gilberte consistait... à intercaler dans la ligne d'au-dessous les queues et arabesques des mots qui leur étaient superposés, il était tout naturel que l'employé du télégraphe eût lu les boucles d's ou de z de la ligne supérieure comme un „ine” finissant le mot de Gilberte. Le point sur l'i de Gilberte était monté au dessus faire point de suspension. Quant à son G, il avait l'air d'un A gothique.” A. D. II. 153. l.

VIII.

**Proust szerelem-elméletének bírálata; romantikus gyökerei;
analitikus módszerének dialektikus hagyománya.**

Befejezés.

„Les auteurs ne nous peuvent pas
bien dire les mouvements de l'amour
de leurs héros: il faudrait qu'ils
fussent héros eux-mêmes”

Pascal: Sur les passions de l'amour.

Proust szerelmi pszichológiájának rendszerbe foglalása után természetszerűleg következik a rendszer bírálata és az esetleges eszmei vagy módszerbeli hatások vizsgálata. Tanulmányunk egyes fejezetei bizonyítják, hogy Proust milyen aprólékos figyelemmel és fáradhatatlan érdeklődéssel foglalkozott a szerelmi érzés különféle megnyilvánulásainak lélektani okával, a szerelmes és a szeretett kölcsönös egymásrahatásával és elsősorban a szerelemnek, mint a lelki élet egyik elsőrendű tényezőjének pszichológiai magyarázatával. Láttuk, hogy Proust szerint a szerelem egyenlő a boldogtalan szerelemmel, illetve a szenvedéssel, mert mihelyt ez utóbbi hiányzik, megszűnik a szerelem is. Tagadhatatlan, hogy ez a szerelem-elmélet teljesen egyoldalú s meghatározásánál fogva *a priori* kizárja a Tristan és Isolda, vagy a Romeo és Julia féle kölcsönösen boldog szerelem lehetőségét és létezését. „Le tort de Proust est de généraliser”,¹ írja Souday, akinek az a véleménye, hogy az *Albertine disparue* írója minden élet-megnyilvánulást az alkotó művész szemével lát s mert a boldog szerelem természeténél fogva nélkülözi a külső vagy belső tényezők összeütközését, csak a legritkább esetben alkalmas a regényíró számára. A Proust-féle dolorista szerelem ellenben bőséges anyagot nyújt a személyek lelki tulajdonságainak analízisére és e lelki tulajdonságokból eredő összeütközések művészi feldolgozására. Souday „romantisme baudelairien et doloriste”-nek nevezi az író szerelmi elméletét, majd egy másik alkalommal Musset és George Sand szerelmével hasonlítja össze Marcel és Albertine történetét,

¹ Souday: *Marcel Proust*. 90. l.

„lesquels s'aimèrent l'un l'autre, mais jamais en même temps, chacun d'eux n'aimant que lorsque son partenaire était infidèle ou excédé.”² Ez a Musset-re való utalás is azt a látszatot kelti, hogy a racionalista Souday inkább a művészt és a „dilettante sentimental”-t látta Proust-ban, semmint a lelkialkatánál fogva teljesen őszinte dolorista típust, aki önmagát és átélt érzelmeit írja le.

Nekünk inkább ez utóbbi látszik valószínűnek. Bizonyítani egyiket sem lehet: az a Proust, aki olyan részletesen és sokszor ismételve írja le Marcel lelkialkatát és szerelmeit, még baráti leveleiben sem ír saját érzelmi életéről. Benjamin Constant, Sainte-Beuve, Musset vagy Stendhal regényhőseit és nőalakjait minden kétséget kizárólag azonosították a valóságos alakokkal; Proust-nál senki sem tudja, hogy ki lehetett Albertine s létezett-e egyáltalán. Robert Dreyfus, aki az írónak gyermekkori barátja volt, ismerte Gilberte eredetijét, de a *Souvenir sur Marcel Proust*-ban nem árulja el a nevet. Egyetlen adat van arra vonatkozólag, hogy az író valóságos történetet írt meg Marcel és Albertine szerelmében: Seillière említi, hogy a Louis Robert-hez írt még kiadatlan levélben Proust úgy ír magáról, mint aki „continuellement malheureux en amour!”³ Robert de Billy-hez írt kötetnyi levélben a legkisebb célzás sem történik Proust érzelmi életére, pedig húszéves, őszinte barátság kötötte egymáshoz őket. Két-három évtized távlatára szükség van még, hogy Proust teljes levelezése napvilágra kerüljön és ez a kérdés megoldódjék.

„Romantisme baudelairien et doloriste”, mondja Souday a prousti szerelmi-lélektanról és Seillière is a romanticizmussal hozza kapcsolatba az *A la recherche du temps perdu* ideológiáját és az író szubjektivizmusát,⁴ de Souday odavetett megjegy-

² U. o. 90. l.

³ „... Proust s'est avoué (dans une lettre à M. Louis de Robert) continuellement malheureux en amour!” Il a, ajoutait-il encore à cette première confidence, il a supprimé une page de *Swann* où il avait écrit: „Dans l'amour non partagé, autant dire tous simplement dans l'amour...” Seillière: Marcel Proust. 1931.

⁴ „Je voudrais rattacher ce représentant éminent de la cinquième génération rousseauiste près de son terme. C'est ce qui a produit de 1880 à 1910 environ.” 8. l.

zésén kívül francia kritikus vagy irodalomtörténész még hozzávetőleg sem vizsgálta a prousti szerelmi-elmélet romantikus elemeit; Eckhardt Sándor, a francia analitikus regény történetéről tartott egyetemi előadásában,⁵ Benjamin Constant-nal és Sainte-Beuve-vel kapcsolatban rámutatott néhány elemre, melyek később Proust-nál is megtalálhatók, kimutatta, hogy Constant és Sainte-Beuve romantikus egyénisége feltűnő hasonlóságot mutat Proust lelkialkatával s így szerinte a francia analitikus regény romantikus elágazása Chateaubriand-non, Constant-non, Sainte-Beuve-ön keresztül Proust nagy művében tetőződik be.

Eckhardt Sándor kutatásaiból nyertük az ösztönzést, hogy mélyebben foglalkozzunk Proust-nak a francia romanticizmussal való viszonyával. Itt természetesen csak a szerelmi elmélet kérdésével összefüggő dolgokat vizsgáljuk, de ez nem az egyedüli összefüggés, mely Proust és a romantikusok között fennáll. Nem annyira közvetlen hatásokat keresünk — Proust erősebb és önállóbb egyéniség, semhogyan utánozna valakit, vagy egy eszmét belső átélés nélkül átvenne — mint inkább eszmei és érzelmi egyezéseket, melyek azt bizonyítják, hogy Proust lelki alkata és művészi megnyilvánulása elsődlegesen romantikus, tehát tradicionális. Kutatásainkat megnehezíti az a jelenség, hogy a romantikus regényírók egyrészt a kor divatja miatt, másrészt egyéniségük szétomló jellegének következtében állandóan ködös légkörben játszatják lírai regényeiket s többet sejtetnek a sorok között, mint amennyit kimondanak. Proust ellenben a dialektika minden eszközét felhasználja, hogy minél világosabban fejezze ki tételeit s gondolatait.

Ahogy Pierre Lasserre Constant-t jellemzi, az ember önkéntelenül Proust-ra gondol: „Il y a en lui un libertin d'ancien régime, un sentimental romanesque et un homme intérieur”.⁶ S valóban, az *Adolphe* nem egy részlete emlékeztet a *Prisonnière*-re vagy az *Un amour de Swann*-ra. A regény elé jeligéül lehetne írni Proust egyik tételét: „La séparation est, par la jalousie, rendue cruelle, mais par la reconnaissance, impos-

⁵ Histoire du roman d'analyse français. 1929—31. Litografált jegyzet. IV. rész.

⁶ Le romantisme français. 111. l.

sible.“⁷ A proust-i szerelmi-pszichológia segítségével így lehet Constant regényét megmagyarázni. Proust említi, hogy ha az alany nem veszi észre a szerelem megszületése előtt, hogy érzelme nem a természetének megfelelő lényre irányul, ez a félreértés nagy szenvedések okozójává válik későbbb.* Adolphe, aki mint látni fogjuk, közel áll a dolorista szerelmes típusához, szerelmes lesz Ellénore-ba, anélkül, hogy a nő lelkialkata megfelelően kiegészítené az övét. Minden későbbi szenvedésnek ez az okozója: igaz érzellemmel képtelen szeretni, de hálából és tehetetlenségből nem is akarja elhagyni s így mindketten szenvednek, kínozzák egymást, minden valóságos ok nélkül.

Adolphe olyan korszakban ismeri meg Ellénore-t, mikor vágyódik a szerelem után, épúgy mint Marcel a balbec-i tengerparton: „... Offerte à mes regards dans un moment où mon cœur avait besoin d'amour...”⁸ Megismerkedik vele P*** grófnál s bár még nem szereti, minden törekvése arra irányul, hogy a nő tetszését megnyerje: „Je ne croyais point aimer Ellénore; mais déjà je n'aurais pu me résigner à ne pas lui plaire. Elle m'occupait sans cesse...”⁹ Ugyanez a helyzet ismétlődik meg Marcel és Albertine között. Láttuk, hogy Marcel még nem szereti a tengerparti lányt, de minden gondolata és terve feléje irányul.

Rámutattunk arra, hogy Proust rendszerében milyen fontos szerepe van a megszokásnak. Constant szintén észreveszi a megszokás kettős eredményét, hogy t. i. egyrészt elhalványítja, látszólagosan csökkenti a szerelem erejét, de emellett megrögzíti az érzelmet úgy, hogy az alany csak az elválás pillanatában veszi észre, hogy mennyire hozzákapcsolódott a szeretett lényhez. „J'ai pris l'habitude de vous voir; vous avez laissé naître et se former cette douce habitude... Je suis horriblement malheureux; je n'ai plus le courage de supporter un si long malheur; je n'espère rien, je ne demande rien, je ne veux que vous voir”,¹⁰ mondja Adolphe Ellénore-nak, mikor az

⁷ P. II. 206. l.

⁸ F. III. 244. l.

⁹ *Adolphe*. 22. l. Fernand Roches kiadás. 1929.

¹⁰ U. o. 23. l.

¹¹ U. o. 31. l.

megtiltja, hogy továbbra is közelében maradjon. És később, mikor Adolphe már megunta a nőt, mert az minden titokzatosság nélkül él mellette s apja kívánságára el akar tőle válni, meglepődve veszi észre, hogy a megszokás következtében teljesen elhalványodott érzelm épen a megszokás folytán erős gyökerekkel köti Ellénore-hoz: „Il y a dans les liaisons qui se prolongent quelque chose de si profond! Elles deviennent à notre insu une partie si intime de notre existence! ... Et telle est la bizarrerie de notre coeur misérable qui nous quittons avec un déchirement horrible ceux près de qui nous demeurions sans plaisir.”¹¹ Mintha Marcel-t hallanók, amikor Albertine szökése után tudatára ébred, hogy mennyire szerette a lányt.

Constant is észreveszi, mint később Proust, hogy a látszólagos érdektelenség ellenére a szerelem önző érzelm: „Je voulais réveiller sa générosité, comme si l'amour n'était de tous les sentiments le plus égoïste.”¹² Proust pedig: „Ce point de vue égoïste qui est celui de l'amour...”¹³ Constant mély pszichológiáját bizonyítja, hogy ezt az alapvető jelenséget észrevette. A romantikusok a szerelmet úgy írják le legtöbbször, mint teljesen önzetlen, önfeláldozó érzést és Benjamin Constant írói bátorságát és éleslátását jellemzi, hogy észrevette 1806-ban azt, amit Proust száz évvel később a szerelem egyik jellemző vonásaként emel ki.

Más pontokban is kimutatható az egyezés Constant és Proust között: a szerelem csak akkor képes megmaradni, ha az alany állandó nyugalanságban van,¹⁴ állandó akadályra van szükség, melyet az alany bármilyen módon is, de meg akar szüntetni s az alannak ez a feszültsége tartja fenn a szerelmet;¹⁵ nem annyira a külső körülmények döntenek a szerelemben,

¹¹ U. o. 51. l.

¹² U. o. 62. l.

¹³ F. III. 221. l.

¹⁴ Ce calme pourtant dura peu...; mon imagination, mes désirs, ma théorie de fatuité dont je ne m'apercevais pas moi-même se révoltaient contre un tel amour.” Adolphe. 34. l.

¹⁵ Cette réponse me bouleversa. Mon imagination, s'irritant de l'obstacle, s'empara de toute mon existence. L'amour qu'une heure auparavant je m'applaudissais de feindre, je crus tout à coup l'éprouver avec fureur. U. o. 25. l.

mint inkább az alany lelkialkata;¹⁶ a szerelmes és a szeretett lény ellenséggként állnak egymással szemben.¹⁷ Constant, illetve Adolphe nagyon közel áll a dolorista típushoz s hogy nem látjuk eléggé szenvedni, annak az az oka, hogy Ellénore képtelen úgy megkínózni, mint Albertine Marcel-t, vagy Odette Swann-t. Constant a következőket írja regényének előszavában: „Je l'ai montré tourmenté parce qu'il n'aimait que faiblement Ellénore; mais il n'eût pas été moins tourmenté s'il l'eût aimée davantage. Il souffrait *par elle*, faute de sentiment; avec un sentiment plus passionné, il eût souffert *pour elle*... Voilà ce que j'ai voulu prouver.”¹⁸ Így Constant, száz évvel megelőzve Proust-ot, a szerelem boldogságának lehetetlenségét akarja bebizonyítani; csakhogy ő azt az esetet választja, amikor az alany azért nem mélyen szerelmes, mert a nő nem képes megszenvedtetni, Proust a másik esetet írja meg: az alany azért szerelmes, mert alkalma van szenvedni, boldogságot azonban egyik sem talál.

Senancour *Obermann*-jában is találunk „proust-i” elemeket. A dolorizmus tárgyalásánál megjegyeztük, hogy az bizonyos tekintetben következménye Proust pesszimista világnézetének. Ezt a pesszimista világnézetet és a fájdalom utáni vágyakozást megtaláljuk Senancour elmélkedő regényében is: „Nous ne sommes autre chose dans l'univers que des figures burlesques qu'un charlatan agite, oppose, promène en tout sens; fait rire, battre, pleurer, sauter, pour amuser... qui? Je ne sais pas.”¹⁹ „J'avais besoin de bonheur. J'étais né pour souff-

¹⁶ Les circonstances sont bien peu de chose, le caractère est tout; c'est en vain qu'on brise avec les objets et les êtres extérieurs; on ne saurait briser avec soi-même. On change de situation, mais on transporte dans chacune le tourment dont on espérait se délivrer. (Réponse de l'éditeur) 106. l.

¹⁷ Une fureur insensée s'empara de nous, tout ménagement fut abjuré, toute délicatesse oubliée. On eût dit que nous étions poussés l'un contre l'autre par des furies. Ces deux êtres malheureux qui seuls se connaissaient sur la terre, ... semblaient deux ennemis irréconciliables, acharnés à se déchirer. Adolphe. 34. l.

¹⁸ Préface de la deuxième édition française. 117—18. l.

¹⁹ Obermann, 176. l. Charpentier kiadás 1882.

frir",²⁰ írja egy alkalommal Obermann. Egy másik levélben pedig: „Rien ne m'opprime ici, rien ne me satisfait. Je crois même que l'ennui augmente: c'est ce que je ne souffre pas assez.”²¹ De megtaláljuk Senancour-nál a későbbi stendhal-i *cristallisation*-t is, ami talán azt bizonyítja, hogy Proust nem közvetlenül Stendhal-tól kapta azt a gondolatot, melyet részletesen fejteget Marcel és Albertine kezdődő szerelménél. Senancour a következőket mondja: „Dans les coeurs faits pour aimer, l'amour embellit toutes choses, et rend délicieuses le sentiment de la nature entière. Comme il établit en nous le rapport le plus grand qu'on puisse connaître hors de soi, il nous rend habiles au sentiment de tous les rapports, de toutes les harmonies; il découvre à notre affection un monde nouveau.”²²

Musset talán az egyedüli romantikus, akinél a dolorizmus nem elsősorban művészi állásfoglalás, hanem természetének mélyéből fakadó megnyilvánulás. George Sand iránt érzett szerelme után írja: „Je compris alors ce que c'est que l'expérience, et je vis que la douleur nous apprend la vérité.”²³ Ezt a gondolatot több változatban megtaláljuk verseiben is:

Après avoir souffert, il faut souffrir encore.

(La Nuit d'août)

Rien ne nous rend si grands qu'une grande douleur.

(La Nuit de mai)

L'homme est un apprenti, la douleur est son maître.

(La Nuit d'octobre)

Le romantisme français című munkájában Laserre hosszasan fejtegeti, hogy Musset-nél a szenvedés öncél: „Il faut souffrir, parce que souffrir c'est vivre. C'est la volupté ou la neurose de la douleur.”²⁴ Lírai regényében, *La confession d'un enfant du siècle* is megtaláljuk ezt a szenvedés iránti hajlandóságot: „Une volupté secrète et amère me clouait le soir à ma

²⁰ U. o. 72. l.

²¹ U. o. 85. l.

²² U. o. 96. l.

²³ Estève idézi Byron et le romantisme français c. munkájában. 435. l.

²⁴ Le romantisme fr. 285. l.

place. Comment se fait-il qu'il y ait ainsi en nous je ne sais quoi qui aime le malheur?"²⁵ Néha mazochizmus is vegyül a lelki szenvedés utáni vágyba: „Ces clous qui m'entraient dans la poitrine à chaque mouvement, me causaient une volupté si étrange, que j'appuyais quelquefois ma main pour les sentir plus profondément. Je sais bien que c'est de la folie; l'amour en fait bien d'autres."²⁶ — De a dolorizmus mellett más megfigyelések is emlékeztetnek Proustra. Mondottuk, hogy a proust-i elméletben az akarát teljesen passzív szerepet játszik s példákkal is illusztráltuk, hogy a szerelmes alany nem képes változtatni helyzetén, ha például észreveszi, hogy méltatlan nőt szeret, vagy az hűtlen hozzá. Musset hőse, Octave megtudja, hogy a szeretett nő nemcsak őt szerette; szenved, de változatlanul benne él a szeretett lény képe; „J'avais beau haïr cette femme; elle était pour ainsi dire, dans le sang de mes veines; je la maudissais, mais j'en rêvais."²⁷ — Vannak pillanatok, mikor gyűlöljük azt, akit szeretünk, mondja Proust; Musset-nél pedig: „Je l'abhorrais et l'idolâtrais; je sentais que son amour était ma perte, mais que vivre sans elle était impossible."²⁸ Egy másik helyen még inkább „proust-i” megjegyzést találunk: „Étrange chose, que l'homme qui souffre veuille faire souffrir celle qu'il aime!"²⁹ — Láttuk, hogy a proust-i szerelmes alany minden eszközt felhasznál, hogy a szeretett lényt magához kösse, ha az valamiért eltávolodik tőle. Marcel előtt a hazugság és a csel teljesen megengedett és kikerülhetetlen eszköz. Musset regényében találunk egy részletet, mely teljesen megegyezik az a jelenettel, mely Albertine és Marcel közt játszódik le a lány szökése előtt néhány nappal. Octave, hogy a szeretett lény titkát megtudja, eljátszik egy elválási jelenetet: „D'une colère furieuse je passai tout à coup à des idées de ruse ou de rouerie..."³⁰ Musset hősének jellemében nagyfokú dilettantizmus³¹

²⁵ La confession. Renaissance du livre kiadás. 184. l.

²⁶ U. o. 26. l.

²⁷ U. o. 26. l.

²⁸ U. o. 20. l.

²⁹ U. o. 139. l.

³⁰ U. o. 201. l.

³¹ A dilettantizmus fogalmát a franciák által használt értelmezésben értem.

van, melynek egyik megnyilvánulása a kíváncsiság: mindent tudni akar, még ha fájdalmat is jelent a felfedezett doloz. Az író, épégy, mint később Proust, általánosítja hősének ezt a jellemvonását: „Certains hommes, à coup sûr malheureux, ne reculent ni ne chancellent, ne meurent ni n'oublient: quand leur tour vient de toucher au malheur, autrement dit la vérité, ils s'en approchent d'un pas ferme, étendent la main... les voilà ivres du désir de connaître...”³² Ugyanez a kíváncsiság hajtja Swann-t Odette ismeretlen élete felé, vagy Marcel-t Albertine titkos szerelmeinek a felfedezésére.

De aki a romantikusok között legjobban emlékeztet Proust-ra, épen dilettantizmusával és nyugtalan tétovázásaival, az Sainte-Beuve. Eckhardt Sándoron kívül senki sem említi a ketőjük között lévő lélekrokonságot, nem szólva az esetleges hatásról. Teljesen bizonyos, hogy Proust jól ismerte Sainte-Beuve-öt: az *A l'ombre des jeunes filles en fleurs* két részlete³³ is igazolni látszik ezt a feltevést s elsősorban az a tény, hogy Proust a *Pastiches et mélanges*-ban Balzac, Flaubert, Michelet etc. mellett Sainte-Beuve-utánzatot is ad;³⁴ a dolog természeténél fogva feltételezhető tehát, hogy jól kellett ismernie a *Volupté* szerzőjének műveit. Sainte-Beuve esetleg közvetlenül is hatott a fiatal Proust-ra, de ezt a lehetséges hatást nehéz és kockázatos dolog lenne kimutatni, mert még eltérő lelkialkalú írók is ugyanarra az eredményre juthatnak, ha teljes őszinteséggel vizsgálják az emberi érzelmek és szenvedélyek homályos területeit. Könnyen érthető tehát, ha két hasonló lelkialkatú művész ugyanazon a területen dolgozva, hasonló eredményekre jut. A *Volupté* kritikai kiadásának bevezetője, Pierre Poux írja: „Nul ne s'est complu davantage à l'ombre des jeunes filles en fleurs...”³⁵ Vizsgáljuk meg, hogy milyen közös elemek találhatók a két regényírónál.

Proust szerint a szerelem születése előtt az alany lelkiállapota teljesen az érzelem felé irányul, az alany mindenkiben

³² U. o. 185. l.

³³ II. 152. l.; III. 205. l.

³⁴ 24—31. l.

³⁵ *Volupté*, Introduction XLV. l. Bibliothèque Romantique-kiadás. 1927.

a Szépség megtestesítőjét keresi. Sainte-Beuve így jellemzi a szerelem kezdetét megelőző időszakot: „Le coeur en cette crise est si plein de facultés sans objet et d'une portée inconnue; la vie du dehors et la nôtre sont si peu débrouillées pour moi; un phosphore si rapide traverse, allume nos regards; de telles *irradiations* s'en échappent par étincelles, et pleuvent alentour sur les choses!”³⁶

A két író között az az egyik leglényegesebb különbség, hogy amíg Sainte-Beuve öntudatlanul, tisztán megérzés után ír le jelenségeket, Proust meg is magyarázza azokat. Látni fogjuk, hogy Proust-nál ez a francia dialektika maradványa. Sainte-Beuve hőse, Amaury kezdetben ingadozik Mlle de Liniers et Mme de Couaën között. Proust kimondja a szélsőséges tételt: „Au commencement d'un amour, nous ne sommes pas exclusivement attachés à l'objet de cet amour...”³⁷ Sainte-Beuve pedig így ír: „Je n'étais pourtant pas encore pris d'amour. Mme de Couaën éloignait Mlle de Liniers, sans régner elle-même; d'autres apparitions s'y joignaient...”³⁸ — Sainte-Beuve szemében a szerelem minden más érzelmi megnyilvánulás előtt áll épúgy, mint Proustnál: „J'étais de ceux dont la force tient à la tendresse et qui demandent toute inspiration à l'amour.”³⁹ „Ma pensée habituelle de jouissance et d'amour, qui recouvrait toutes les autres et les minait peu à peu...”⁴⁰ Amaury épolyan dolorista természet, mint Marcel; sem Mlle de Liniers-be, sem Mme de Couaën-be nem lesz szerelmes, mert mindketten vízszontszeretnék őt s így dolorizmus nem érvényesülhetne. Harmadik szerelme, Mme R. ellenben, aki sokban hasonlít Odette de Crécy-hez, felületes, megragadhatatlan nő, de épen ezek a tulajdonságok miatt tetszik Amaurnak, anélkül, hogy bevalanára magának: „Soit sentiment de sa faiblesse et prévoyance de vertu, soit apprêt de coquetterie, soit plutôt mélange indéterminé de tout cela, elle me refusait constamment la facilité

³⁶ Volupté. I. 62. l. Érdekes az idézetet összevetni Proust egyik tételével: „...L'amour est trop grand pour pouvoir être contenu tout entier en nous; il *irradie* vers la personne aimée...” F. II. 15. l.

³⁷ F. III. 207. l.

³⁸ Volupté I. 61. l.

³⁹ U. o. I. 83. l.

⁴⁰ U. o. I. 72. l.

des entrevues en des lieux sûrs et sans témoins."⁴¹ „Il lui arriva même, une ou deux fois que je ne l'avais pas vue de la journée, de ne pas du tout paraître comme si ce n'avait pas été convenu; et moi, dans mon acharnement j'attendais toujours."⁴² Amaury érzi, hogy nem mély szerelem köti Mme R.-hez, mégis ragaszkodik hozzá, mert sem Mlle de Liniers, sem Mme de Couaën nem tudják megkínózni.⁴³ „La confiance vraie ne se rétablissait pas à fond, ou plutôt elle ne fut jamais, en aucun temps, établie entre nous."⁴⁴ Ugyanezt érzi Marcel, mikor Albertine hazugságaira és titkaira gondol, de épen ez köti mindkettőjüket a szeretett lényhez.

Proust mondja, hogy az alany állandóan szabadulni igyekszik a szenvedéstől s mozgás, változás formájában keres kiutat.⁴⁵ Sainte-Beuve hősnél is érvényesül a szerelem mechanizmusának ez a tétele, de öntudatlanul: „Au sortir de ces scènes de violence avec Mme R., m'en revenant seul, plus broyé dans mon cerveau que si une roue pesante y avait passé, le coeur noyé de honte, j'allais me livrer à tous les étourdissements *qui pouvaient déplacer la douleur* ..."⁴⁶ — Láttuk, hogy Marcel szerelme változatlanul megmarad hosszú ideig Albertine halála után; már Sainte-Beuve is észreveszi ezt a jelenséget: „Est-il donc absolument interdit d'aimer en idée une créature de choix? ... Qu'y a-t-il surtout quand cette créature est morte et ravie, quand elle se trouve déjà par rapport à nous sur l'autre rive du Temps?"⁴⁷

Az idézett analógiák mellett számos más lehetne felhozni Sainte-Beuve és Proust között: az alany sohasem képes a jelent teljesen kiélvezni, csak akkor, ha az multtá vált;⁴⁸ az alany egyénisége állandóan változik s vele együtt tűnnek el és jön-

⁴¹ U. o. II. 81. l.

⁴³ U. o. II. 87. l.

⁴³ „Souvent, aux instants de sa plus grande bonté... j'aurais voulu autre chose, non pas autre chose d'elle, mais autre chose qu'elle...; ma liberté d'abord et je ne saurais dire quoi." Volupté I. 169. l. Itt Mme de Couaën-ről beszél Amaury.

⁴⁴ U. o. II. 92. l.

⁴⁵ A. D. I. 68. l.

⁴⁶ Volupté II. 144. l.

⁴⁷ Volupté I. 67. l.

⁴⁸ U. o. I. 244. l.; I. 202. l.

nek más és más érzelmek;⁴⁹ a szerelem sokszor egyenlő a gyűlölettel⁵⁰ etc., de ezeket nem vizsgáljuk részletesen, mert Constant-nál és Musset-nél is megtalálhatók s így a romantikus szerelmi pszichológia általános sajátjai.

Az idézett részletekből látjuk, hogy Proust szerelem-elméletét számos gyökör köti a romantikus talajhoz. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy nem közvetlen hatásról van itt szó; Proust lelkialkatának egyik része teljesen megegyezik a romantikus típussal (túlzott érzékenység, pesszimista világszemlélet, változó egyéniség, különlegességek után való hajlandóság etc.) s érthető, ha bizonyos tekintetben analógiákat lehet találni műveikben is.

Proust elsősorban romantikus lelkialkatú művész ugyan, de nem kizárólagosan az. Az analízis iránti hajlama, pszichológiai érdeklődése, a klasszikus francia hagyomány folytatójává teszi s ezen a ponton teljes ellentéte a romantikusoknak, akik analízis helyett sejtetnek, s valóságos lélektan helyett hasonlatokkal dolgoznak. De ahol Proust leginkább a tradíciót követi, az művészi módszerének dialektikus formája. Mornet a *histoire de la clarté française*-ban a francia irodalom világos ságra való törekvésének eredetét vizsgálja s azt állítja, hogy a faji adottság mellett a középkorban megindult és azóta alkalmazott dialektikus gyakorlatok okozzák azt, hogy a tradicionális francia irodalom egyik legjellemzőbb sajátja az érthetőség, a világosság. A XVI. sz.-tól kezdve a humanizmus hatása alatt a fiatal franciák nemcsak a nyelvért tanulják a latint, hanem hogy latin beszédeket mond hassanak Cicero, Titus Livius és Quintilianus modorában. A rómaiaknál a szónokok minden törekvése az volt, hogy minél tisztábban és érthetőbben fejtsék ki gondolataikat, hogy a törvényszék vagy népgyűlés minden tagja megértse őket. Nem annyira az igazságot akarták kifejezésre juttatni, mint saját igazságukat s így megnyerni a hallgatóságot vagy a bírakat a maguk számára. Természetes azonban, hogy a franciáknál ez a valóságos gyakorlati cél megszűnt, a téma mellékes lett s csak a módszer, a különféle retorikai

⁴⁹ U. o. 242. l.

⁵⁰ U. o. 233. l.

és dialektikai fogások maradtak meg. Az egész XVII. század irodalmára rányomja bélyegét ez az irányzat: gondoljunk Racine-ra, Bossuet-ra vagy Pascal-ra. Rousseau és az utána következő romntikusok, s főleg a szimbolisták teljesen más úton haladnak, de Marcel Proust-nál tisztán megállapíthatók a dialektikai örökség maradványai. Proust hosszú mondatai, zárójelei, szüntelen visszatérései mind azt bizonyítják, hogy olvasóját meg akarja győzni tételének helyességéről; nem elégszik meg, ha csak egy oldalról bebizonyítja a tételt, visszatér rá, s másfelől igyekszik megközelíteni. Mondatszerkesztésében gyakori a „soit... soit... soit...” forma:⁵¹ az összes lehetséges eseteket sorolja így fel és sorban cáfolja vagy kiemeli őket. Nem elégszik meg azzal, hogy az olvasó csak megérezze gondolatait, mint például a szimbolisták, hanem a retorika és dialektika minden eszközével meg is magyarázza azokat. Felesleges itt példát idézni, tanulmányunk folyamán észrevehettük az írónak eme módszerét.⁵² Egy fontos következménye van ennek az eljárásnak: gyakran megtörténik, hogy Proust túlzottan rajzolja az eseményeket, hogy tételét élesebben igazolja; nem egyszer megtörténik, hogy épen az ilyes esetben, a szélsőséges beállítás valószerűtlenné teszi azt, amit az író bizonyítani akar. Mornet szerint ez a végleges megfogalmazás *par excellence* francia irodalmi hagyomány.⁵³

⁵¹ Egy jellemző példa. Swann-ról és Odette-ről van szó: „Mais il était si timide avec elle, qu'ayant fini par la posséder ce soir-là, en commençant par arranger ses catleyas, soit crainte de la froisser, soit peur de paraître rétrospectivement avoir menti, soit manque d'audace pour formuler plus grande... etc.” S. II. 20. l.

⁵² Mikor például azt bizonyítja be, hogy boldogság sehogyan sem létezik a szerelemben.

⁵³ Histoire de la clarté française. Payot. 1929. II. rész. 2. fejezet.

Bevezetésünkben említettük azokat a tulajdonságokat, melyek Proust művét a szerelmi lélektan tekintetében összehasonlíthatatlanul gazdagabbnak mutatják bármilyen megelőző íróval vagy kortárssal összehasonlítva. Teljesen új dolgot a szerelem pszichológiáját illetőleg nem hozott, mert a tárgy természeténél fogva ez lehetetlen, de részleteiben, főleg a szerelem születésénél, a befejezésnél és a féltékenységnél sok, eddig elhanyagolt vagy észre nem vett jelenségre mutat rá és a dolorizmus elméletével a romantikus szerelem legjellemzőbb tulajdonságát vizsgálja olyan részletességgel, hogy Stendhal vagy Sainte-Beuve megállapításai nyers vázlatoknak tűnnek fel mozaikszerű, aprólékos analízise mellett.

BIBLIOGRAFIA.

Marcel Proust: A la recherche du temps perdu. 15 kötet. N. R. F.
Marcel Proust: Pastiches et mélanges. N. R. F.

Pierre Abraham: Proust. Rieder, 1930.
Benjamin Crémieux: Le XXe siècle. N. R. F., 1924.
Charles Du Bos: Approximations I. Plon, 1922.
Arnaud Dandieu: Marcel Proust: sa révélation psychologique. Firmin Didot, 1930.
André Germain: Proust à Dada. Kra, 1924.
Guy de Pourtalès: De Hamlet à Swann. Cres, 1923.
Léon-Pierre Quint: Marcel Proust, sa vie, son oeuvre. Kra, 1925.
Ernest Seillière: Marcel Proust. Nouv. Revue Critique. 1931.
Paul Souday: Marcel Proust. Kra, 1927.
Numéro Spécial du Capitole, 1929.
Hommage à Marcel Proust. N. R. F. 1923. január 1.

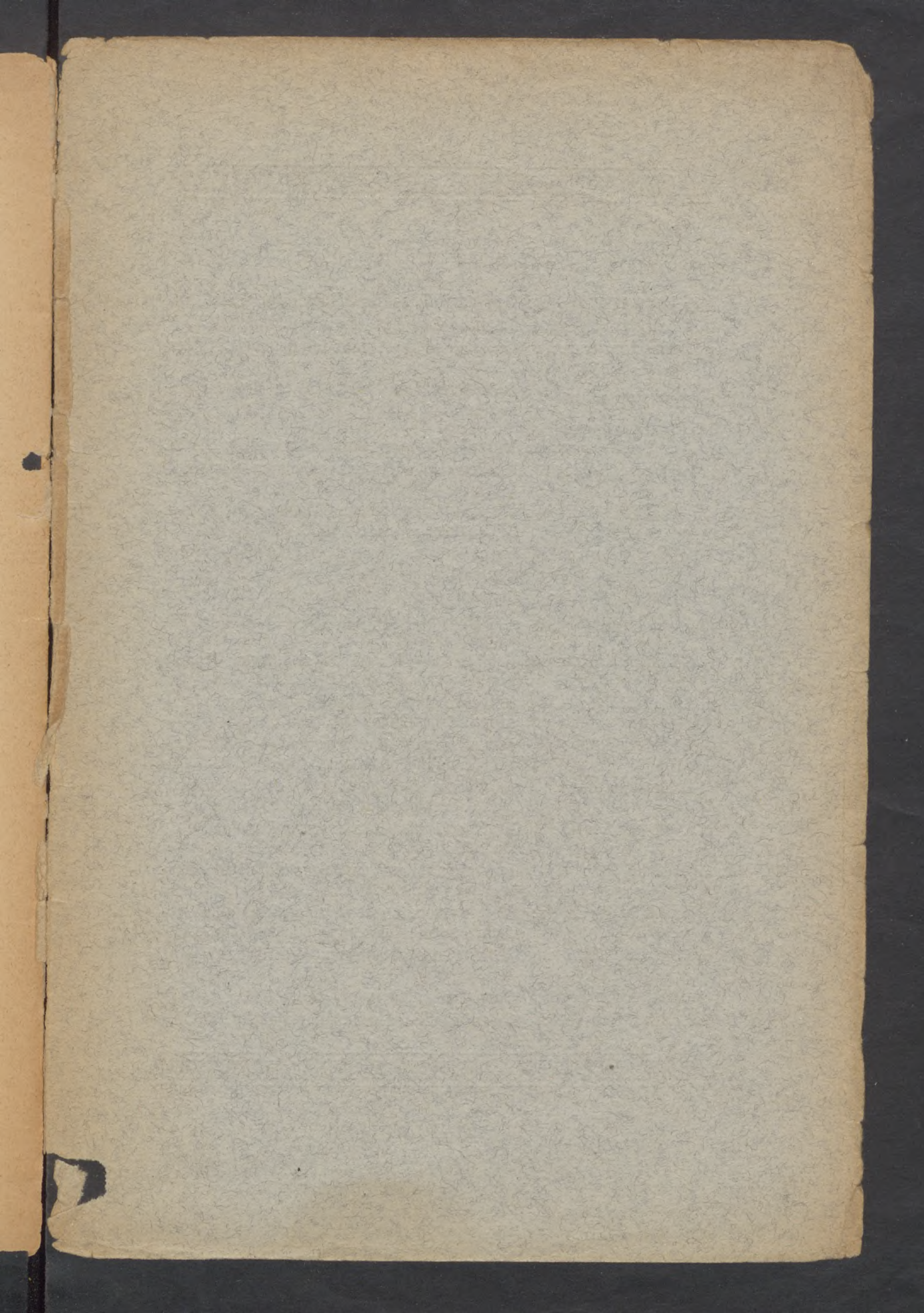
Stendhal: De l'amour. Renaissance du Livre, év nélkül.
Benjamin Constant: Adolphe. Fernand Roches, 1929.
Senacour: Obermann. Charpentier, 1882.
Musset: La confession d'un enfant du siècle. Renaissance, év nélkül.
Sainte-Beuve: Volupté. Bibl. Rom. 1927.

Henri Delacroix: La psychologie de Stendhal. Alcan, 1923.
Edmond Estève: Byron et le romantisme français. Hachette, 1907.
Pierre Lasserre: Le romantisme français. Calmann-Lévy. 1928.
Eckhardt Sándor: Histoire du roman d'analyse français. IV. Budapest.
Egyetemi jegyzet.

TARTALOMJEGYZÉK.

I. Bevezetés.	— — — — —	3
II. A szerelem születése.	— — — — —	10
III. A szerelem pszichológiai tényezői.	— — — — —	22
1. A képzelet.	— — — — —	23
2. Az akarat.	— — — — —	27
3. A megszokás.	— — — — —	30
4. A hazugság.	— — — — —	32
IV. A féltékenység.	— — — — —	35
V. A dolorizmus.	— — — — —	42
VI. A szeretett lény lelkialkata.	— — — — —	54
VII. A szerelem megszűnése.	— — — — —	57
VIII. Proust szerelem-elméletének bírálata; romantikus gyökerei; analitikus módszerének dialektikus hagyományai. Befejezés.	— — — — —	65
IX. Bibliográfia.	— — — — —	79

E sorozatban eddig megjelent:

1. Vasshegyi Margit: **Magyar Molière fordítások.** Bp., 1926.
2. Szirmai Regina: **Delphine Gay élete és művei.** Bp., 1927.
3. Hirschler Imre: **Chanson d'Aspremont-tanulmányok.** Pécs, 1927.
4. Bariska Mihály: **Gróf Széchenyi István és a francia irodalom.** Bp., 1928.
5. Maritschnigné
Jankovich Kornélia: **Marcelle Tinayre élete és művei.** Bp., 1928.
6. Hencze Béla: **Kazinczy és a francia felvilágosodás.** Bp., 1928.
7. Machovich Viktor: **Ciperis de Vigneaux. (Chanson de geste a XIV. századból.)** Bp., 1928.
8. Király Ilona: **Szent Márton magyar király legendája.** Bp., 1929.
9. Antalfy Mária: **Coppée Ferenc költészete.** Bp., 1929.
10. Sipos Lajos: **A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban.** Bp., 1929.
11. Fuhrmann Kamilla: **Gróf Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok.** Bp., 1929.
12. Reuss Pál: **Précieux elemek Malherbe és kortársainak szerelmi lírájában.** Bp., 1930.
13. Balázs Ilona: **Magyarországi Szent Erzsébet a XIII. század francia irodalmában.** Bp., 1930.
14. Brunner Emőd: **A francia felvilágosodás és a magyar katolikus apologetika.** Bp., 1930.
15. Novák László: **Az ifju Eötvös és a francia irodalom.** Bp., 1930.
16. Rónai Pál: **Jegyzetek Honoré de Balzac fiatalkori regényeihez.** Bp., 1930.
17. Brachfeld Olivér: **Magyar vonatkozások a régi katalán irodalomban és katalán népballadában.** Bp., 1930.
18. Ábrányi Tibor: **A francia szimbolizmus lírai formái.** Bp., 1930.
19. Zaitschek Ervin: **Corneille-tanulmányok.** Bp., 1931.
20. Révai Erzsébet: **Stendhal akarat-pszichológiája.** Bp., 1931.